

UIT DE VERENIGING

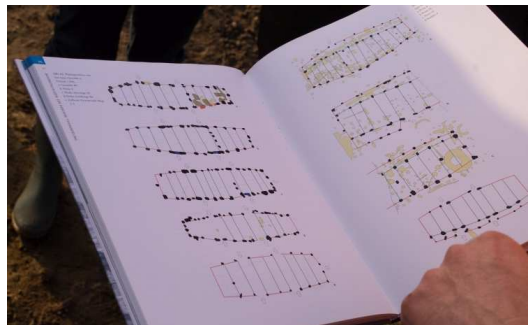
AART SCHURINK

‘GEMAAKT IN EPE’, OPVOLGER VAN ‘HEEL EPE FIETST’

Het erfgoedfestival Gemaakt in Gelderland, waar Epe onderdeel van uitmaakt en waaraan Ampt Epe ook deelneemt, begint vorm te krijgen. In het kader van het project worden duo's van deelnemende organisaties gevormd. Ampt Epe werkt samen met Kulturhus Epe. Ampt Epe brengt kennis in, het Kulturhus faciliteert door ruimte beschikbaar te stellen. Een echte win-winsituatie.

ARCHEOLOGISCHE OPGRAVINGEN BOUWTERREIN DE KLAARBEEK EPE

Op het terrein De Klaarbeek zijn archeologische opgravingen gedaan. Er is sprake van een boerderij uit de 12^e of 13^e eeuw met een hooiberg. De afbeelding rechtsonder geeft het grondpatroon van de boerderij weer. Ook zijn sporen gevonden uit de ijzertijd (vanaf 800 v.C.) Een boogvormige greppel bij de hooiberg is voor Nederland wel bijzonder. Meer foto's staan in het fotoalbum van de website van Ampt Epe: www.ampt-epe.nl.

Links: Alles wordt in kaart gebracht. Rechts: Het grondpatroon van de boerderij.

WEBSITE AMPT EPE GEHEEL VERNIEUWD

Wellicht hebt u het al gezien: een website met een mooie lay-out en een goede kleurstelling. De onderwerpen staan nu boven in de balk wat meer ruimte op de pagina geeft. Ook op smartphones wordt de site nu goed getoond. Het is een aangenaam leesbare site geworden - alles dankzij noeste arbeid van de webmaster.

HERDENKINGSBOMEN

De gemeente Epe is rijk aan herdenkingsbomen, met maar liefst vier generaties koningsbomen, gerekend vanaf de inhuldiging van koningin Wilhelmina. In 2014 is een inventarisatie gemaakt waaraan ook Ampt Epe heeft meegewerkt. Op de

website van Ampt Epe, onder 'Vereniging in het nieuws' is een link gezet met de lijst op de website van onze gemeente: http://www.epe.nl/internet/actueel_14/item/herdenkingsbomen-in-de-gemeente-epe-in-kaart-gebracht_22611.html. Onlangs las ik een rapport over Groot Soerel waarin eveneens sprake is van een koningsboom in de vorm van een linde die nabij het Posthuis zou zijn geplant ter gelegenheid van de kroning van prinses Wilhelmina in 1898. Deze staat echter niet op de lijst.

DIJKDOORBRAKEN

Dat er eeuwen geleden veel ellende was vanwege de dijkdoorbraken van de IJssel wisten we wel. In het decembernummer van het tijdschrift *'t Olster Erfgoed* staat het voor Olst-Wijhe nog eens duidelijk beschreven. Vanaf 1355 tot 1809 zijn de verschillende dijkdoorbraken en overstromingen

beschreven. Fortmond is verreweg het meest getroffen. Voor Welsum zijn ook meerdere doorbraken gerapporteerd.

In 1370 bracht hertog Eduard de dijkbrief van Veluwe uit en bepaalde dat Terwolde, Nijbroek, Oene, Heerde en Vorchten een dijk moesten aanleggen. De Veluwse Bandijk was rond 1390 voltooid. Slecht onderhoud, stormen en oorlogen zorgden ook aan de Veluwse kant voor vele dijkdoorbraken, overstromingen en overlast voor de bewoners. Toen tussen 1370 en 1380 aan weerszijden de bedijking was voltooid, werd het Wijhesse veer in bedrijf genomen op de plaats van de oude voorde. Vanaf 1400 is een doorwaadbare plaats bij de Grote Voorn bij Welsum bekend.

DE GOUDEN EEUW, EEN NIEUWE BELEVING

Niet dicht bij huis, maar wel bijzonder interessant. Het Westfries Museum in Hoorn komt met een volledig nieuwe beleving van het verleden. Terwijl je gewoon op een stoel zit, kun je door straten lopen, gebouwen in en aan boord van schepen stappen uit het jaar 1650. Een virtuele wandeling dus via een bril die reageert op hoofdbewegingen. Het Westfries Museum biedt dit als eerste museum in de wereld de bezoekers aan.

DE BROERS BROUWER UIT VAASSEN

RENÉ E. TASELAAR

In april 2014 kreeg ik van archivaris G. Kouwenhoven van het Streekarchief Epe, Hattem en Heerde een verzoek. Hij vroeg mij waarom de broers Gerrit en Evert Brouwer tijdens de Tweede Wereldoorlog in het concentratiekamp Vught hadden gezeten. Deze vraag bleek gemakkelijker gesteld dan beantwoord.

Navraag in het dorp bij mensen die meer over hen zouden kunnen weten, leverde in eerste instantie niets op. Toen uit een 'Oproeping' in een krant uit 1943 bleek dat Gerrit aan de Krugerstraat te Vaassen gewoond zou hebben, polste Jan Duinstee een bewoner van een van de toenmalige paar woningen van die straat. Die herinnerde zich dat er nog familie van de broers aan de Heggerweg in Vaassen woonde. Aan de hand van gegevens van deze W. Sangers en B. en H. van Zalk in Doornspijk, van inlichtingen verkregen via het Nederlandse Rode Kruis, het Nationaal Monument Kamp Vught en het Slachtofferregister van de Oorlogsgravenstichting en van stukken van het Streekarchief Epe, Hattem en Heerde en Frans Schumacher bleek het mogelijk wat meer over beide broers te weten te komen.

Hun ouders waren Jan Brouwer en Evertje van Emst, die tien kinderen hebben gekregen. Gerrit Brouwer werd, als tweede, geboren in Vierhouten (gemeente Ermelo) op 19 augustus 1878. Evert Brouwer, als jongste, werd ook in Vierhouten geboren, en wel op 3 februari 1897. Gerrit trouwde met Egberta Johanna van den Berg (1884-1935) op 22 januari 1904. Ze kregen zestien kinderen, van wie enkelen vroeg overleden zijn. Elke keer, als er weer een kind geboren was, werd er weer een stukje aan hun huis bijgebouwd. Gerrit was werkzaam als petroleumventer en in de landbouw. Tijdens de Tweede Wereldoorlog woonde hij op het adres Pastoorsweg H 355 te Vaassen.

Evert trouwde in Nunspeet op 27 februari 1920 met Gerritje Westerbroek. Tot ongeveer medio 1937 woonden ze vlak bij Elspeet, waar Gerritje een winkeltje voor koffie en thee had. Hij is stoker in de ijzergieterij van N.V. Industrie in Vaassen geweest. Tijdens de oorlog woonde zijn gezin, dat zes kinderen kreeg, op G 354 en (aan de Krugerstraat) op G 158 te Vaassen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bezaten Gerrit en Evert een jachtgeweer, wat verboden was. Het gebruik daarvan werd de beide broers noodlottig, zoals blijkt uit een brief van D. Bakker, wachtmeester 1e klas bij de Rijkspolitie te Apeldoorn, aan Mr. C.N. Renken, burgemeester van Epe, d.d. 5 september 1964. Daarin stond onder andere:

'Gerrit Brouwer heb ik zeer goed gekend en zijn tragische verdwijning heb ik van nabij meegemaakt. Aangezien data en bijzonderheden mij niet meer in finesse bekend waren, heb ik mij tot een zoon en dochter van wijlen Brouwer gewend. Mede door hetgeen op deze

wijze werd verkregen, kunnen de gebeurtenissen rond de arrestatie van Brouwer op 7 oktober 1942 aldus worden weergegeven:

Gedurende de maand september 1942 kwam een persoon enkele malen ten huize van Gerrit Brouwer met de mededeling, dat hij veel last ondervond van wilde zwijnen en verzocht hij Brouwer daarvan één of meer te willen schieten. Brouwer stond algemeen bekend als iemand die vroeger veel had gestroopt. Hij bezat een oud jachtgeweer en ging tenslotte op het verzoek van de – voor de kinderen onbekende – persoon in. Hiertoe nam hij contact op met zijn broer Evert. Samen zijn zij op een avond vertrokken naar een terrein in de omgeving van Epe. Nadat zij daar één wild zwijn hadden geschoten, werden zij gegrepen door twee jachtopzieners. Deze jachtopzieners namen het geweer in beslag en brachten de gebroeders Brouwer over naar de kazerne te Epe. De volgende morgen werden zij daar in vrijheid gesteld. Nadat Gerrit Brouwer ongeveer één week thuis geweest was, kwam in de avond van 6 oktober 1942 de gemeenteveldwachter van Vaassen, de heer Lovink, ten huize van Brouwer met de mededeling, dat hij hem, Brouwer, moest arresteren en de volgende morgen overbrengen naar Arnhem. Lovink zei dit niet te zullen doen, maar verzocht Brouwer de volgende morgen om 6.30 uur op het station te Vaassen te willen zijn. Deze datum is nauwkeurig bekend doordat het de verjaardag van één der kinderen was.

Het is waarschijnlijk, dat Lovink niet tot arrestatie van Brouwer was overgegaan om hem de gelegenheid te geven te verdwijnen. Brouwer heeft dit ook overwogen, doch durfde niet weg te blijven, daar hij veronderstelde, dat dan één of meer van zijn familieleden zouden worden opgehaald.'

Op de linkerfoto: Evert Brouwer in uniform van het Nederlandse leger. De rechterfoto toont Evert Brouwer (staand) met zijn oudere broer Gerrit (of Jan).

Proces-Verbaal

Al ten laste
er, ver-
getre-
123 der

In den namiddag van Dinsdag, den tweeden December, 1941, ongeveer 8½ uur, zijnde een tijdstip gelegen tus-
schen zonsopgang en zonsopgang, is door ons, Harmen
Vosselman, en Albert Schrijver, beiden jachtopziener -
tevens buitengewoon veldwachter der gemeente Epe, ter
standplaats Epe, en Eeat, gemeente Epe, geconstateerd,
dat twee ons onbekende personen zich buiten openbare
wegen en voetpaden in het veld aan den rand in een per-
ceel bosch bevonden, gelegen aan den Boerbrugweg, in
het Wisselscheven, onder Epe, gemeente Epe. Blijkbaar
hadden die personen ons ontdekt, reden zij vluchtten
op het bij dat perceel bosch gelegen bouwland, alwaar
zij door ons onder het geroep "halt politie" werden
achtervolgt, en speedig werden gegrepen.

Altoen bleek ons dat een persoon bij zich droeg, also-
zich aldaar bevond met een centraal dubbelloops jacht-
geweer, caliter 16, geladen met twee hagelpatronen,
terwijl de andere persoon niets bij zich had.

Het geweer is door ons ontladden en met de twee patr-
nen inbeslaggenomen.

Bij fouilleering werd door ons op hem niets meer ter
zake dienende gevonden.

De persoon die het geweer droeg, gaf op genaamd te zij
Evert Brouwer, van beroep fabrieksarbeider, geboren
te Ermelo, den 3 Februari 1897, wonende te Vaassen,
H. 355, gemeente Epe, en desgevraagd verklaarde:

"Ik bevind mij hier met een geladen dubbelloops jacht
geweer in het veld, vergezeld van mijn broer Gerrit B-
rouwer, om te trachten aan wild zwijn te schieten.

Ik ben niet voorzien of in het bezit van een jacht-
of vergunning volgens artikel 60 der jachtwet, noch
van andere bescheiden.

Dit geweer met de twee patronen zijn van mijn broer Ger-
rit. Aangezien ik beter kan schieten dan hij, bevind
ik mij er mee in het veld. Van wien deze grond is weet
ik niet.

De andere persoon gaf op genaamd te zijn:

Gerrit Brouwer, geboren te Ermelo, den 19 Augustus 1

van beroep landbouwer, wonende te Vaassen, G. 354, gemeente Epe, die degevraagd verklaarde:

"Dit dubbelloops met ~~xxxx~~ twee hagelpatronen geladen jachtgeweer, caliber 16, dat jullie uit handen van mijn broer Evert inbeslaggenomen hebben, is mijn eigendom. Ik ben ook niet in het bezit of voorzien van een jachtacte, of andere bescheiden. Ik ben ook niet in het bezit van een machtiging tot het voorhanden hebben van dit vuurwapen.

Aangezien beide personen ons onbekend waren, zijn zij door ons medegenomen naar het bureau van politie te Epe, en hun namen ons gecontroleerd volgens de bij zich dragende identiteitsbewijzen, voorzien van hun foto, waaruit bleek dat de opgaven juist waren.

Alsnog verklaarden beiden ieder voor zich, doch eensluidend:

"Ik bezit de Nederlandsche nationaliteit, en ben noch een Duitsche of voormalig Duitsche staatsburger, noch een staatsburger van het Protectoraat Bohemen en Moravie."

Nog zij vermeld dat het dien avond helder maanlicht was, en men best kon zien te schieten.

Eigenaar dier grond is ingenieur van Elk, wonende in Nederlandsch-Indie.

Gerechtigd tot het genot van de jacht dier grond is Marinus Roelofs, oud 45 jaar, wonende te Cene, gemeente Epe, die door ons gehoord, verklaarde:

als wild-
re.)

14
11
24

Ik heb aan niemand vergunning gegeven om op gemelden grond te jagen. (Volgens inlichtingen zijn beiden Het door ons inbeslaggenomen jachtgeweer met de twee hagelpatronen zijn door ons ter beschikking gesteld van het hoofd van plaatselijke politie alhier, tot dat is bepaald waar genoemde voorwerpen gedeponeerd moeten worden, reden tegen den eigenaar van het vuurwapen en de minutie procesverbaal zal worden opgemaakt, wegens overtreding van de Verordening van den Rijksoverheidscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende wapenen, minutie, springstoffen en ontstekingsmiddelen. (Wapenverordening) 139/1941, waarvan een afschrift van dit procesverbaal zal worden gevoegd.

Hiervan door ons opgemaakt dit procesverbaal op afgelegden ambteed, en verzonden aan den Heer Burgemeester der gemeente Epe.

Gesloten te Epe, den 5 December 1941.

W. H. Vosselman
A. Kuyper

Over de arrestatie van beide broers bestaat ook een andere lezing met betrekking tot de rol van de gemeenteveldwachter, zoals blijkt uit een brief van de Burgemeester van Epe aan de Commissaris der Provincie Gelderland d.d. 10 oktober 1942.

Brief van de Burgemeester van Epe aan de Commissaris der Provincie Gelderland d.d. 10 oktober 1942.

Epe, den 10en October 1942.

AAN
den Heer Commissaris der Provincie Gelderland
te ARNHEM.

Nr. 4216

ARRESTATIE GEERS, E. EN G. BROUWER.

Ingevolge de bestaande voorschriften, deel 1k U mede dat de gebroeders E. en G. Brouwer, beiden wonende te Vaassen, gemeente Epe, dd. 6 October jl. door den gemeenteveldwachter aldaar op last van de Sicherheitspolizei te Arnhem zijn gearresteerd en aan deze instantie overgegeven.

Typ. B.H. De Burgemeester van EPE:
coll. *[handwritten signature]*

Beide broers zijn na hun arrestatie overgebracht naar de Sicherheitspolizei in Arnhem. Na een kort verblijf aldaar zijn ze in het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort terechtgekomen, waar ze op 18 november 1942 geregistreerd werden. In januari 1943 zijn ze naar het Konzentrationslager Herzogenbusch (Kamp Vught) overgebracht. Gerrit kwam als Schutzhaftling (noot 1) nr. 824 in blok 2 terecht en Evert als ASO (noot 2) nr. 684 in blok 4A.

Volgens de persoonskaart uit het kamp overleed Evert reeds op 1 februari 1943 aan Herz- und Kreislaufschwäche (noot 3). Daarna schreef de weduwe een kennisgeving en plaatste het gezin een overlijdensadvertentie in de krant. Ook het ovenper-

soneel van N.V. Industrie plaatste een overlijdensadvertentie in de krant, waarin stond, dat zijn nagedachte-
nis in aangename herinnering zou blijven.

*Met diep leedweten geven wij
kennis van het overlijden van onze
Lieve Man en Vader Evert Brouwer
in den Ouderdom van bijna 46 jaar
overleden te Vught in het
1 Febr
Constrackamp. Begravenis
heeft geen plaats. Waarschijnlijk
Hartverlamming. Namens de
Diep bedroefde Familie
Wed. Brouwer en Kinderen*

Kennisgeving door de
weduwe van Evert
Brouwer.

Heden ontvingen wij het treurig bericht dat onze lieve Man, Vader, Behuwd- en Grootvader

Evert Brouwer

is overleden in den ouderdom van 45 jaar. Zwaar valt ons dit verlies.

Wed. G. BROUWER—
Westenbroek.
JAN BROUWER.
TOOS BROUWER—
Timmer.
GERRIT BROUWER
en Verloofde.
EVERTJE BROUWER.
AALT BROUWER.
EVERT BROUWER.

Vaassen. 9 Febr. 1943.

Overlijdensadvertenties met betrekking tot Evert Brouwer in de krant van 9 februari 1943.

De advertentie van de N.V. Industrie stond op 12 februari in de krant.

Heden werd ik zwaar getroffen door het treurige bericht, dat in den ouderdom van 45 j. was overleden de heer

Evert Brouwer.

Zwaar valt mij dit verlies.
Moge God mij hierin troosten
GERRITJE v. HUFFELEN.
Schaveren, 9 Febr. 1943.

Heden bereikte ons het treurige bericht van het overlijden v. onzen medearbeider

Evert Brouwer.

Zijn nagedachtenis zal steeds bij ons in aangename herinnering blijven.

Het ovenpersoneel van
N. V. „INDUSTRIE”
Vaassen.
Vaassen, 12 Febr. 1943.

Volgens zijn persoonskaart uit het kamp overleed Gerrit kort daarna op 18 februari 1943 aan *Herz- und Kreislaufschwäche bei Alterschwäche* (noot 4). Bij deze bijna identieke doodsoorzaken zou men vraagtekens kunnen zetten vanwege de snelle en kort op elkaar volgende sterfdata van de twee broers in een kamp als Vught in begin 1943. Wellicht hebben ook mishandelingen een rol gespeeld.

Monument met namen op het terrein van Vaassen Flexible Packaging B.V.

NAGEDACHTENIS

Gerrit en Evert Brouwer staan niet op de Erelijst van Gevallen (noot 5), maar worden wel genoemd in het Slachtofferregister van de Oorlogsgravenstichting. Als tijdens de oorlog omgekomen werknemer van N.V. Industrie staat Evert vermeld op het Oorlogsmonument te Vaassen (noot 6).

NOTEN

- 1) *Schutzhäftlinge* werden zonder vorm van proces opgepakt en voor onbepaalde tijd, zogenaamd voor hun eigen veiligheid, vastgezet.
- 2) De reden van de arrestatie was volgens de bezetter kennelijk een vorm van asociaal gedrag (stropen?). Wat de stroperij betreft, zie Proces-Verbaal d.d. 05 december 1941, op pag. 5 en 6 van dit nummer.
- 3) Vert.: zwakte van het hart en de bloedsomloop.
- 4) Vert.: zwakte van het hart en de bloedsomloop, gecombineerd met zwakte wegens ouderdom.
- 5) De Erelijst van Gevallen is een document, dat de ongeveer 18.000 namen bevat van de tijdens de Tweede Wereldoorlog gesneuvelde militairen, bemanningsleden van koopvaardijschepen en verzetsstrijders.
- 6) Zie ook pagina's 38, 39 en 41 van: *April-meistaking 1943 en het oorlogsmonument in Vaassen*, door R.E. Taselaar (2008).

ILLUSTRATIES

De afbeeldingen zijn beschikbaar gesteld door archivaris G. Kouwenhoven, B. en H. van Zalk in Doornspijk, F.J.T. Schumacher en R.E. Taselaar te Vaassen.

© R.E. Taselaar, 2015

BEWONING IN DE KLAARBEEK: PUZZEL OF OP TE LOSSEN VRAAG?

EVERT DE JONGE

Midden februari 2015 werden we verrast met de opgraving van een boerderij uit de twaalfde of dertiende eeuw, in het nieuwbouwproject De Klaarbeek. Bureau Hamaland Advies stelde vast dat het een niet al te grote boerderij in de vorm van een boot betrof. Ook vond men resten van spiekers (voorraadschuren) op palen en een bijzondere zeskantige hooimijt. Volgens Natalie Vossen, regioarcheoloog, is er opnieuw een historisch puzzelstukje toegevoegd aan de geschiedenis van Epe. Zij betoogde dat, afgezien van de vele grafheuvels, er weinig bekend is van de ontstaansgeschiedenis van Epe.

Nu, als je alles uit de bodem of anders gezegd onder het maaiveld probeert op te lossen, blijven er forse puzzels. Gelukkig is er ook nog het (bovengrondse) archief. Volgens C. Hamming werd er eind tiende eeuw en begin elfde eeuw meer water afgevoerd in de IJssel, met als gevolg wateroverlast in de IJsselvallei.¹⁾ Tegelijk begon op de hoogste gedeelten van de Veluwe het zand greep te krijgen op de natuur, zodat nederzettingen als (oud-) Kootwijk bedreigd werden. De bevolking trok naar het tussengebied, dus tussen heuveltoppen en de lagere komgebieden, anders gezegd: op de flanken van de Veluwe. Ook de bevolking in het kerspel²⁾ Epe groeide, zodat er nieuwe kerspelen ontstonden in de twaalfde eeuw: Oene en Vaassen. Er zullen dus in deze periode veel boerderijen zijn gebouwd. De bevolkingsdruk nam pas in de veertiende eeuw weer af, toen massale ontginningen in

de komgebieden het aantrekkelijk maakten om zich te vestigen in het toen gestichte Nijbroek. Gelukkig is er uit de periode van na de migratie naar de flankgebieden en vóór het vertrek naar de nieuwe ontginningsgebieden een belangrijke archiefbron bewaard gebleven. Het is een schattingslijst van 1325.³⁾ Hierin staan degenen genoteerd die belasting aan de toenmalige graaf van Gelre dienden te betalen. De personen die men in de

lijst opnam, betroffen de gezinshoofden die vrijwel allen met een achternaam werden aangeduid. Het handelde niet om een vaste naam, maar de rentmeester duidde hen aan naar de woonplek. Dat komt het traceren goed van pas. Er werden in Epe (en omgeving) 99 namen genoteerd.

Ik noem degenen op die we qua toponiem kunnen plaatsen: *Wilhems guet van Suedwyc* (boerderij Zuidwijk in Oene); *Henric van den Borch* (de Burgerenk, op een steenworp afstand van De Klaarbeek); *Johan up ten Scaepforde* (Schaveren); *Henric Westendorp* (nabij Zuuk); *Ebbert in den Vene* (Wisselseveen?); *Hertgher van Irsen* (Nierssen)⁴⁾; *Matthies van Gurtel* (Gortel); *Henric van Rietberg* (boerderij in Epe-Noord); *Henric van Noertlo* (Norel); *Henric van Diekhuisen* (Dijkhuizen); *Die Horster* (boerderij De Horst, Epe-Oost); *Stina van Unen* (Oene); *Johan van Tongeren*. De meeste namen zijn helaas niet te plaatsen (circa 87%). Wellicht zijn de toponiemen in de daarop volgende eeuwen getransformeerd naar namen die we nu wel zouden herkennen. Andere zijn gewoonweg verdwenen. Ook blijkt dat dicht bij de opgravingsplek ten minste twee boerderijen stonden (Van den Borch). In die tijd woonden meerdere generaties in een huis: ouders, ongehuwden, de gehuwde oudste zoon (of dochter) en zijn/haar gezin, goed voor 7-10 personen. Tellen we door, dan zou het Eper gebied door 99 x circa 7,5 mensen = 743 mensen zijn bewoond. Dan waren er nog degenen die geen schatting hoefden te betalen, zoals geestelijken en dienstmannen/adel, zodat we op 900-1000 inwoners uitkomen. Duidelijk is dat er genoeg te graven valt en dat de bewonersgeschiedenis uit archivalia is te achterhalen.

NOTEN

- 1) C. Hamming, 'De noordelijke IJsselvallei: ouderdom van watergangen, komgrondontginningen en dijk aanleg', in: E. de Jonge e.a. (red), *Veluws water: tien eeuwen waterbeheer op de Veluwe* (Utrecht 2007), 25.
- 2) Kerspel = kerkelijk gebied.
- 3) Deze is in gedrukte vorm raadpleegbaar: P.N. van Doorninck, *Schatting van den lande van Gelre voor de Veluwe* (Haarlem 1905).
- 4) Er waren meerdere Van Irsens en Van Gurtels.

OUDSTE WOONPLEKKEN IN EMST (1)

HET OUDSTE HUIS: ORANJEWEG 63

EVERT DE JONGE

*De voorgevel van de boerderij Oranjeweg 63.
De beide mannen op de foto zijn de heren G. van Westerveld en H. Kloeze-man.*

INLEIDING

In een nieuwe reeks artikelen bezoek ik een aantal boerderijen en/of woonplekken (buurtschappen) in Emst. Net als in de vorige serie (*Het Hanendorp en de Hanendorperweg*) zal de geschiedenis van het prille begin tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw worden beschreven.

In deze aflevering behandel ik het oudste huis (boerderij) van Emst. Het is niet het huis met de oudste vermelding in de archiefbronnen; dat is De Emsterhof, die al in de veertiende eeuw wordt genoemd. Ik bedoel het oudste huis in de zin van bouwhistorie. Concreet: de boerderij met de oudste stenen.

Volgens een recent (historisch) bouwonderzoek zijn de oudste muren van deze boerderij uit de zeventiende eeuw. Dit werd vastgesteld tijdens een (inventariserend) onderzoek naar kandidaten voor de gemeentelijke monumentenlijst. Toen deze eenmaal was vastgesteld, werd ik benaderd met de vraag of ik iets kon vertellen over de (papieren) ouderdom. Na een archiefonderzoek werd vervolgens

vastgesteld dat het pand ooit een zogenaamd herengoed was.

Er waren op de Veluwe ongeveer 880 herengoederen, vrijwel allemaal boerderijen, die ooit tot het horige bezit van de hertog van Gelre behoorden. Als heer van het land gaf hij zijn naam aan dit goederencomplex, i.c. deze herengoederen. De bewoners waren oorspronkelijk horigen van de hertog. Horigheid hield onder andere in dat er bepaalde plichten waren, zoals leveranties van een deel van de gewassen. Indien de horige overleed, verviel een klein deel van zijn/haar bezit aan de hertog. Horigen waren beslist geen slaven; wel dienden ze in principe binnen hun stand te trouwen. Aan het eind van de veertiende eeuw verdween de horigheid als stand, maar de horige goederen bleven onderworpen aan diverse verplichtingen. Hieraan hebben we een belangrijke administratie te danken, want de rentmeester van de hertog, later de zogenaamde keurmeester, zorgde voor de administratie van deze verplichtingen. Een van die plichten hield in dat eenmaal per zes jaar de bewoners van de horige goederen aan de hertog een vergoeding dienden te betalen voor het feit dat zij horig goed bezaten. Dankzij de administratie, die berust in het archief van de Gelderse Rekenkamer, is er vanaf circa 1590 tot 1795 na te gaan wie de bewoners van de Veluwse herengoederen waren. De registratie verdween na de instelling van de Bataafse Republiek.¹⁾

Het oudste huis van Emst was dus een herengoed en daarom zijn er over een periode van meer dan 400 jaar bewoners/bezitters van het goed bekend.

DE OUDSTE BEWONERS

In 1607 werd er een eerste akte geregistreerd van de bewuste boerderij. Het betrof een inventarisatie, waaruit blijkt dat het toen bezit was van Derck van Averenck, een patriciër uit Deventer. De hof om de boerderij was een schepel²⁾ gezaais groot; verder waren er nog twaalf hofjes, ieder ongeveer een schepel groot. Bij het goed behoorde vier morgen (ongeveer 3,4 ha) bos of gagelveld (gagel was een ingrediënt om bier te brouwen), negen molder en drie schepel zaailand. Aan derden waren drie schepel land en nog 1½ morgen in het Emsterbroek verpand, terwijl daar ook nog door een ander een morgen land werd gebruikt.

In 1609 verkocht Van Averenck zijn Emster bezit aan Jan Gerrits en diens vrouw Egbertjen Lubberts die er tot circa 1637 zouden wonen. Mogelijk waren zij eerder pachters van de boerderij, want zij woonden, zo blijkt uit het doopboek van Epe, al in 1605 in Schaveren. In dat jaar werd de doop van een kind genoteerd: Eveche. Later volgden er nog drie: Gerrit, Drees en Geertgen. Er waren nog twee andere kinderen van wie alleen Jacob bij naam werd genoemd.

Kort voor zijn overlijden bepaalde Jan dat het goed gedeeld moest worden onder zijn (zes) kinderen. Een jaar later zou een van hen, Geertgen, haar 12^e deel - mocht zij overlijden - aan haar man in vruchtgebruik geven. Het huis en een deel van de landerijen, zo blijkt uit de administratie, waren in bezit van haar oudste broer Gerrit Jansz, die mogelijk de anderen uitkocht. De helft was nog in bezit van zijn moeder Egbertje. Nog in 1642 bepaalde zij hoe dat deel vererfd moest worden. Kort

Het boerengezin circa 1600

Het is moeilijk voor te stellen dat men kon leven van een boerderij waarvan het land in bezit was van meerdere familieleden. We lazen dat van de zes kinderen van Jan en Egbertje na zijn overlijden er tenminste een - Geertgen - trouwde. Zij verliet logischerwijs het ouderlijk huis om mogelijk kort voor haar overlijden haar 12^e deel in vruchtgebruik aan haar man te geven. De overige vijf broers en zusters zullen bij elkaar zijn gebleven. Alleen de oudste - Gerrit - trouwde waarschijnlijk. Men vormde, samen met moeder, een gezin, allen wonende in de boerderij. In totaal trouwden er maar twee van de zes kinderen; heel gewoon in die tijd. Wel kan het zijn dat ze in dienstbetrekking gingen; een enkeling migreerde, maar tot een verdeling van bezit kwam het niet. Dit was ook nauwelijks mogelijk, want dan verviel ieder tot de bedelstaf. Uiteindelijk werd er wel verdeeld, maar pas nadat beide ouders waren overleden. Ook dan bleef meestal ieders erfdeel in de boedel. Na het overlijden van de ongetrouwde broers en zusters vervielen deze delen aan de langstlevende. Daarbij kwam dat er voor de herengoederen andere rechtsregels golden. De kern van het herengoed, de zaalweer - in feite het huis -, kwam aan de oudste zoon (of indien er geen zonen waren, de oudste dochter), die tevens een deel van de landerijen erfde. Hij had het recht de anderen uit te kopen; dat kon niet geweigerd worden. Dat komt vreemd over, maar de gedachte daarachter was dat alleen een boerderij met voldoende grondbezit een driegeratiegezin - met of zonder de ongehuwde kinderen - kon voeden.

Deze zogenaamde inheemse rechtsregels verdwenen pas in de achttiende eeuw, nadat in de loop van de zeventiende eeuw door economische groei er meer mogelijkheden kwamen en het driegeratiegezin met veel ongehuwden langzaam verdween.

daarna is zij vermoedelijk overleden, want zoon Gerrit werd door de Gelderse Rekenkamer bevestigd in zijn rechten.

Gerrit Jansz zou niet lang boeren in Schaveren, want in 1644 was hij overleden en werd zijn in 1642 geboren enige kind en dochter Jenneken Gerrits in haar erfrecht bevestigd. Oom Jacob Jansz was haar voogd, die overigens als erfgenaam van zijn moeder de helft van het goed bezat. Dat hij haar helft erfde, had ook weer met specifieke rechtsregels te maken. Jenneken zou later zijn zoon (en neef) Lambert Jacobs trouwen. Dit gebeurde met speciale toestemming; op 8 mei 1668 werd er huwelijksdispensatie gekregen van het Gelderse Hof.³⁾ We komen nu ook een familienaam te weten, namelijk Vorstelman, een van de oudste Emster familienamen! Het zou overigens niet het enige huwelijk Vorstelman-Vorstelman blijven.

Het echtpaar kreeg vier kinderen: Eibertjen, Jan, Geele en een niet bij name genoemd kind, gedoopt tussen 1670 en 1684. Jenneken overleed niet lang na 1684, want in 1688 zouden Lambert - als voogd van zijn kinderen - en zijn broer Jacob Jacobs Vorstelman toestemming krijgen voor het kappen van een aantal bomen op het erf. Mogelijk was de boerderij aan nieuwbouw toe. In genoemd jaar zal dus de nog bestaande constructie van de boerderij zijn getimmerd. Hierbij werd volgens een vast concept te werk gegaan: staande en liggende balken, ook wel het gebint

Dit raam zou al bij de bouw geplaatst zijn.

genoemd, werden opgetrokken door een timmerman, waarna de muren werden gemetseld. De balken dragen dus het dak.

In 1714 claimde de zoon van Lambert - Jan Lamberts Vorstelman - het bezit van het goed, al waren er ook rechten van zijn oom Jacob. Nog hetzelfde jaar liet hij zijn huwelijkse voorwaarden met Reijntien Goossens registreren. Het echtpaar kreeg meerdere kinderen: het oudste, Gosen, werd in 1716 gedoopt. Na hem volgden

nog drie kinderen (1722, 1724 en 1731). Uit de hiaten tussen de doopinschrijvingen veronderstel ik dat de boerderij verpacht werd en dat het echtpaar buiten Epe woonde, want er waren meer kinderen. Een van hen was Lambert Jans Vorstelman, getrouwd met Gerritje Gerrits, die in 1764 het bezit van de boerderij claimt ingevolge een boedelscheiding d.d. 12 maart 1763.

De nieuwe bezitters hadden twee zonen: Hendrik en Jacob, die later beiden werden genoemd als eigenaar. De oudste zoon, Hendrik, trouwde waarschijnlijk niet, maar Jacob Lamberts Vorstelman trouwde in 1806 met Heijltje Jacobs (van Emst). Hij overleed nog datzelfde jaar, waarna er een inventaris werd opgemaakt, waarin het goed omschreven werd. Er waren toen 21 percelen land. In november 1807 hertrouwde Heijltje met Herman Overbosch.

DE NEGENTIENDE EEUW IN

Met Herman Overbosch kwam er een telg van een gegoede familie op de boerderij wonen. De familie Overbosch had in de achttiende eeuw kans gezien zich op te werken tot een van de aanzienlijkste families van Epe. Aart Overbosch zou in 1795 zelfs richter van het dorp worden. In de negentiende eeuw waren zij herenboer en geregeld lid van de gemeenteraad. Sarris Overbosch was veearts en zou veel doen ter bevordering van de veefokkerij. Hij won diverse prijzen.³⁾

Toen in 1832 het kadaster gerealiseerd werd, zou Herman Overbosch geregistreerd worden als bezitter van diverse percelen land - zo'n 5 ha - rond de boerderij, die onmiddellijk aan de toenmalige Brinkerheideweg lag. Aan de overzijde stonden een schuur en een hooiberg, terwijl de boerderij en het erf - groot 5,30 are - omringd werden door een drietal wegen; twee bestaan er nog als respectievelijk de

Oranjeweg en de Koeweg. De derde is verdwenen.

Kort na 1832 overleed Overbosch, waarna zijn weduwe (1835) - nu getooid met de familienaam Van Emst - de boerderij aan haar zoon Jacob Overbosch verkocht. Het deel dat vererfde op dochter Aartje Overbosch werd eveneens door broer Jacob verworven, die ondertussen met Johanna Feith was getrouwd. Het echtpaar verwierf tot slot in 1842 ook het laatste derde deel van zuster Hendrika Overbosch.

Jacob en Johanna zullen zeer waarschijnlijk niet op de boerderij hebben gewoond. Ook de nieuwe eigenaars, de zusters Aleida Elisabeth Reiniera en Henriëtte Geertuida Theodora Daendels, die midden negentiende eeuw eigenaar werden, zouden er nooit wonen. Zij vertoefden liever in hun geboortestad Hattem. De dames hadden alleen geld te veel, dus werd er belegd in land en huizen. De pachters uit die jaren zijn niet bekend.

Omstreeks 1870 zouden Lambert Kroes en, kort daarna, Cornelis Kroes eigenaar worden. Zij boerden wel aan de Oranjeweg, al was het niet lang. Omstreeks 1872 werd de boerderij verkocht.

OP BEZOEK BIJ DE FAMILIE VAN WESTERVELD

Met de komst van Gerrit van Westerveld en zijn vrouw Egbertje Krijgsman zou de boerderij in handen komen van een bekende Emster familie. Al in de achttiende eeuw woonden er Westervelds in Emst, onder andere op De Emsterhof. Gerrit zou het erf vergroten tot 10,20 are. Na zijn overlijden zette zijn weduwe, nu met haar kinderen, het bedrijf voort. Omstreeks 1900 volgde zoon Jan van Westerveld Gerrit op. Hij trouwde met Gerritje Pijkeren, eveneens uit een Emster familie. Weer werd het erf vergroot, nu tot 78,50 are, later zelfs tot 1,52,55 hectare. Na Jans overlijden zouden zijn twee zonen Gerrit en Egbertus het bedrijf voortzetten. De oudste (Gerrit) kocht zijn broer uit. Ook hij vergrootte het erf, tot circa 2,5 hectare.

In december 2014 waren Henk Kloezeman en ik op bezoek bij de huidige bewoners. De heer des huizes, Gerrit van Westerveld (die in 1966 de boerderij overnam van zijn vader), wist aardig wat te vertellen over het huis. De huidige boerderij is volgens overleveringen omstreeks 1720 gebouwd. Dat klopt aardig met de visie van de bouwhistorici en de archiefvondsten. Van Westerveld denkt dat op de plaats van de huidige veeschuur een voorloper van zijn huis heeft gestaan, want bij de bouw van dit gebouw trof men oude funderingen aan. Ook zou de huidige boerderij bij de bouw de vorm van een 'lös hoes' hebben gehad. Bij een bezoek aan de deel maakte hij ons dat duidelijk aan de hand van de gebinten. Zijn grootvader zou het lös hoes hebben veranderd in de 'normale' vorm: een hallenhuus. In 1958 werd in de huidige voorgevel een nieuw groot raam geplaatst; de deuren en de andere ramen zijn nog origineel. De schouw, ooit voorzien van blauwe tegels met het bekende bloempottenmotief, is toen afgebroken.

Opzij is goed de ouderdom te zien, want de muur staat uit het lood. Ook zijn er nog gewelfde kelders. Voor het huis stonden ooit drie linden, waarvan er twee in 1958 zijn gekapt wegens de wens meer daglicht te krijgen. In de Tweede Wereld-

oorlog waren er veel onderduikers. Enkele nog bestaande luiken leidden naar geheime plekken om bij gevaar te schuilen. Na de oorlog kwamen voormalige onderduikers nog geregeld op visite, maar men praatte dan niet of nauwelijks over de oorlog. Pas de laatste jaren heeft Van Westerveld een en ander achterhaald. De leiding bij het onderduiken hadden zijn twee ongehuwde ooms. Bij de bevrijding trokken zij geen blauwe kiel aan om zich op de borst te slaan over hun moedige gedrag. Een lintje kwam er dan ook niet.

Een van de onderduikers kon aardig goed schilderen. Hij legde de boerderij en de directe omgeving vast op een fraai doek. Hierop is goed te zien dat de Oranjeweg toen dichter langs het huis liep. Een oudere tekening van circa 1870, gemaakt door ene Brummel, is waarschijnlijk elders in de familie.

Het verhaal dat de weg vroeger aan de andere kant van de boerderij langsliep, klopt volgens Van Westerveld niet. Wel was er naast de boerderij/huis bij de camping De Veluwse Wagen ooit een rosmolen.

(Met dank aan de heren G. van Westerveld en Henk Kloezeman)

NOTEN

- 1) E. de Jonge e.a. (red), *De herengoederen op de Veluwe*, 5 dl. (Barneveld 1990-1995). In deel 4 zijn de herengoederen van de gemeente Epe behandeld.
- 2) Oude maten: een schepel is ongeveer 1500 m²; een morgen is een gebied dat in één ochtend kon worden geploegd: 0,87 ha; een molder is ± 0,58 ha.
- 3) R. Wartena, 'Huwelijksdispensaties in Gelderland' in: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, jrg. 10-15.
- 4) Collectie Overbosch, aanwezig in het streekarchief Epe, Hattem en Heerde.

EVENEMENTENAGENDA

Voor 2015 staan nu definitief de volgende evenementen op de agenda:

Donderdag 23 april: de leden/jaarvergadering

Na de pauze (rond 20.45 uur) wordt door Martijn Horst, projectleider cultuurhistorie, een lezing verzorgd over het ontstaan en de geschiedenis van het Maalschap Gortelsche Bos. De vergadering vindt plaats in het Kulturhus aan de Stationsstraat 25 te Epe. Aanvang: 20.00 uur. Zaal open vanaf 19.30 uur.

Zaterdag 16 mei: de voorjaarsexcursie (N.B.: gewijzigde datum!)

Als vervolg op de lezing van 23 april staat deze excursie naar het Gortelsche Bos ook onder leiding van Martijn Horst. We verzamelen ons vanaf 13.30 uur op een nog nader aan te geven plaats van samenkomst, waarna de circa twee uur durende (wandel)excursie duurt tot ongeveer 16.00 uur.

Zaterdag 24 oktober: de najaarsexcursie

Onder leiding van leden van onze zustervereniging, de oudheidkundige vereniging Arent thoe Boecop in Elburg, vindt er een stadswandeling plaats in deze voormalige Hanzestad. De ontvangst is om 13.30 uur in het Gruithuis (de thuisbasis van de Elburgse vereniging) aan de Krommesteeg in het centrum, waarna vanaf 14.00 uur de circa twee uur durende stadswandeling volgt door de historische binnenstad. Opgave voor deelname aan deze excursie is verplicht. U kunt zich van 1 t/m 17 oktober 2015 voor deelname opgeven (onder vermelding van het aantal personen) per mail via eef.brummel@telfortglasvezel.nl of tel. op 0578-61 49 39.

Dinsdag 17 november: de filmavond

Dirk Otten neemt ons mee naar een ver achter ons liggende periode van de geschiedenis, namelijk hoe het christendom verscheen in Saksenland. De filmavond vindt plaats in de grote zaal van het wijkcentrum Burgerenk aan de Klimtuin in Epe. Aanvang: 20.00 uur, zaal open vanaf 19.30 uur.

NB 1: Voor alle evenementen geldt: gratis deelname van leden met eventuele partner; niet-leden betalen € 3,50.

NB 2: Het is altijd mogelijk dat een geprogrammeerd evenement, om welke reden dan ook, niet kan doorgaan. Dit wordt altijd vermeld op onze website www.ampt-epe.nl. Raadpleeg dus te allen tijde vooraf de info op onze website!

HET EINDE VAN HET KLEINEBOERENVRAAGSTUK IN DE GEMEENTE EPE: DE PERIODE 1950-1990

HENRI SLIJKHUIS

INLEIDING

In de gemeente Epe is de landbouw in 1950 nog van grote betekenis. Veel boeren werken op kleine bedrijfjes op veelal te droge of te natte grond. Het aantal boeren-bedrijfjes is in de gemeente Epe veel groter dan in zandgebieden elders. De Eper boeren hebben behoorlijk veel koeien en er moet hard gewerkt worden. Dit leidt niet tot meer welvaart, omdat te weinig verdiend wordt in verhouding tot het aantal afhankelijke gezinsleden. Er wordt dan ook veel armoede geleden. De agrarische bevolking is zeer honkvast en veel zonen willen verder als boer.

Wie, anno 2015, in het buitengebied van Epe om zich heen kijkt, ziet nog vrij veel kleine boerderijen, die echter een andere functie hebben gekregen: ze dienen nu als woning en zijn vaak mooi gerestaureerd. Veel kleine boerderijen zijn ook afgebroken.

Wanneer heeft deze verandering plaatsgevonden? Vanaf de jaren zestig verandert de landbouw heel snel. De doorgaande bedrijven worden door een ongekend proces van rationalisatie, specialisatie, schaalvergroting, mechanisatie en intensivering omgezet tot de hedendaagse hightech melkveehouderijen. Deze technische en sociale veranderingen op de landbouwbedrijven leiden tot ingrijpende veranderingen en aanpassingen van het landschap. De meeste kleine boeren stoppen met hun bedrijf vanaf midden jaren zestig van de vorige eeuw.

In dit artikel beschrijf ik de periode 1950-1990. De grote veranderingen in de landbouw vinden in deze periode plaats. Vier kleine boeren in respectievelijk Epe, Oene, Emst en Vaassen dienen als illustratie voor het proces dat ook heel veel anderen in deze jaren hebben meegemaakt. Ik ben de nazaten van de betrokken families veel dank verschuldigd voor hun bijdrage en informatie.

FAMILIE TENKINK, KUIPERSWEG, EPE

Jan Tenkink is boer in de bebouwde kom van Epe en trouwt in 1950 met Aaltje Bultman. Ze krijgen samen vier kinderen. Jan heeft het bedrijf overgenomen van zijn vader Gerrit, die in 1936 op de huidige plek de boerderij laat bouwen. Vanaf 1826 zit de familie Tenkink al aan de Kuipersweg. Ligt de grond eerst nog meestal in de buurt van het huis, later liggen enkele percelen verder van huis. Dat heeft natuurlijk alles te maken met de bevolkingsgroei en de behoefte aan steeds meer woningen. In de jaren zestig van de vorige eeuw ziet de situatie er als volgt uit. Gehuurd wordt 2 ha grond op de Vegtelaarj (nu ter hoogte van de Martin Luther Kingweg en Willem van Oranjeweg), 0,5 ha aan de Schietbaanweg, 1 ha achter de Neustrinkweg, 0,2 ha op de hoek Catharinaweg/Haverkamp, 0,2 ha aan de Haverkampsweg, 0,5 ha in de Gildehoek en een 0,3 ha aan de Zuukerweg. In totaal wordt er 4,7 ha gehuurd. In eigendom is een 0,5 ha achter de boerderij en 2 ha aan de Boerweg in Wissel. In gebruik is in to-

taal 7,2 ha. De grote versnippering aan grond betekent heel veel verplaatsingen. Zoon Gerrit is de huidige bewoner van de boerderij en hij veronderstelt dat oude Epenaren de optocht van de familie Tenkink door het dorp met hun koeien op weg van de ene naar de andere wei zich vast nog wel kunnen herinneren. Het bedrijf van Jan is vooral een vee-
teeltbedrijf. Hij heeft 11 koeien, wat jongvee, 40 varkens en een paar kippen. Ieder jaar verbouwt hij 1 ha aardappelen voor eigen verbruik en verkoop en 1 ha knollen en voederbieten voor het vee. Jan brengt ook 5 ochtenden per week brood rond voor bakker Schroten en later bakker Lageweg. Jan zit hierdoor mooi in het ziekenfonds. Later bezorgt Jan

Boven: Boerderij Tenkink aan de Kuipersweg in Epe, 1980 (foto Gerrit Tenkink)

Onder: Jan Tenkink en Aaltje Bultman voor het 'ouderlijk huis' aan de Vloeddijk (foto Jannie Kok-Bultman)

alleen nog op zaterdag brood. Op de boerderij is het hard werken geblazen. 's Zomers begint de dag al om 5.30 uur en eindigt vaak pas als donker wordt. In 1967 koopt Jan een tractor. Voor die tijd huurde hij een loonwerker in of spande hij het paard voor de wagen. De familie heeft het niet breed, maar kan zich goed redden door de vele bijbaantjes van Jan. Hij en zijn vrouw schakelen de kinderen in als het druk is op het bedrijf, maar beseffen dat een goede oplei-

ding voor de toekomst belangrijk is en stimuleren hun kinderen om flink hun best te doen op school. Rond 1973 stopt Jan met zijn bedrijf. De nieuwbouwwijk Vegtelarij wordt ontwikkeld en daardoor raakt hij een groot deel van zijn grond kwijt. Het is dan niet meer rendabel om verder te gaan. Jan is dan 52 jaar en gaat werken bij kaasfabriek Gelria.

DE SITUATIE ROND 1950

In 1947 zijn er 1.991 eigenaren van landbouwgrond in de gemeente Epe. Van dit aantal bestaan er 695 alleen van hun landbouwbedrijf, hebben er 233 naast hun landbouwbedrijf een nevenberoep en zijn er 1.011 mensen, die we nu hobbyboeren noemen. Dat laatste wordt in die jaren wel als een probleem gezien, omdat ze grond in gebruik hebben die de echte boeren er prima bij kunnen gebruiken.

Bijna 70% van de cultuurgrond wordt in 1947 als grasland gebruikt. Het landschap wordt gedomineerd door weilanden met koeien. De rundveestapel is sinds 1910 enorm toegenomen. In twee opzichten wijkt Epe af van de andere zandgebieden. Ten eerste is het percentage grasland hoger dan elders en ten tweede lopen er meer koeien in de weilanden. Het aantal varkens en kippen is vergelijkbaar met andere zandgebieden. Overigens hoort een grote veedichtheid bij de aanwezigheid van veel kleine bedrijven. Om op deze bedrijfjes een boterham te verdienen zijn zo veel mogelijk koeien, varkens en kippen van belang.

Graanteelt is te vinden op de enkgronden. Sinds 1921 neemt de graanteelt af, hoewel in 1947 nog steeds 67% van het bouwland voor graan gebruikt wordt. Voederbieten worden steeds meer verbouwd en uiteraard komen we aardappelvelden tegen. De boeren hebben dan nog niet ontdekt dat groenvoedergewassen belangrijk kunnen zijn voor een veeteeltbedrijf. De kleine boeren hebben het niet gemakkelijk. Dit wordt onder andere duidelijk door het grote aantal ongehuwde bedrijfs- hoofden op de allerkleinste bedrijven. Zij kunnen zich niet gemakkelijk een gezin veroorloven. Ook de gemiddelde huwelijksleeftijd van diegenen die wel trouwen is met 31 jaar hoog en men heeft over het algemeen weinig kinderen. Het aantal kinderen bij de fabrieksarbeiders en overige beroepen is duidelijk groter.

In 1947 is het beroep van boer nog een zaak van vader op zoon en is men nog zeer plaatsgebonden. Vrijwel alle boeren hebben zelf ook een vader die afkomstig is uit een boerenbedrijf in de gemeente Epe. Zonen werken zo veel mogelijk op het eigen bedrijf of bij een grotere boer. Ook met de huisvesting op kleine bedrijven is het over het algemeen slecht gesteld. Vooral in oude boerderijen heeft het woongedeelte een lage zoldering en treffen we het slaapgedeelte in de woonkamer aan (bedsteden), de verlichting is slecht en het interieur ziet er vaak somber en armoe- dig uit. Het bovenstaande geldt vooral voor de bedrijfjes op het zand aan vaak slechte zandwegen. Rondom de enken en op het rivierkleigebied zijn de boerderijen groter en is het interieur minder armoe- dig.

Vrouwen werken volop mee op het bedrijf. Zeker in drukke tijden is het alle han- den uit de mouwen steken. Tijdens het oogsten van de rogge, het hooien en het rooien van de bieten wordt er veel van de vrouwen gevraagd. Op de zeer kleine bedrijven komt het ook voor dat de vrouwen in de zomer alle werkzaamheden moeten uitvoeren, omdat de mannen bij de grotere boeren gaan werken. Dit gaat ten koste van het huishoudelijk werk en de hygiëne. De gezinsuitgaven van deze bedrijfjes zijn zeer laag. Het is armoe troef bij veel van deze kleine bedrijven.¹⁾

FAMILIE BULTMAN EN KIESKAMP, VLOEDDIJK, OENE/NIJBroEK

Jan Bultman (1880-1965) en Anna Lammers (1887-1984) kopen in 1914 aan de Vloeddijk 1 in Nijbroek het oude boerderijtje van de familie Van Essen. Dit boerderijtje ligt in de ge- meente Voorst. De gronden die hij pacht van de Nederlandse Hervormde Gemeente liggen aan de overzijde van de weg in de gemeente Epe. Jan komt uit een klompenmakersfamilie, maar ondanks het feit dat hij klompenmaken geen leuk werk vindt, zijn de inkomsten uit de verkoop van klompen onmisbaar voor zijn gezin: zijn landbouwbedrijfje is te klein om al-

leen van te kunnen bestaan. Het is een gemengd bedrijfje met een paar koeien, varkens en kippen. Het grootste deel is in gebruik als grasland, maar er worden ook rogge, haver, voederbieten, knollen en aardappels verbouwd. Alleen de pachtgronden (3,5 ha) liggen direct bij huis. De gronden in eigendom (3,5 ha) liggen op 700 meter en 2,5 km van de boerderij. Het bedrijf is inclusief pachtgrond 7 ha groot. In 1921 breekt Jan de oude boerderij af en hij laat een nieuw boerderijtje zetten. Jan en zijn vrouw Anna krijgen zeven kinderen, een van hen overlijdt op jonge leeftijd. De crisistijd betekent armoede. Toch slaat het gezin er zich doorheen. Jan en Anna zijn zich ervan bewust dat de kinderen verder moeten leren voor

Boerderij Kieskamp-Bultman in 1968 aan de Vloeddijk in Oene/Nijbroek (foto Jannie Kok-Bultman)

een betere toekomst. Twee zoons gaan naar de ambachtsschool in Apeldoorn en de twee oudste dochters naar de huishoudschool in Heerde en Epe. De jongste dochter Jannetje gaat zelfs naar de mulo, wat bijzonder is in die periode. In 1948 verkoopt Jan de boerderij aan zijn schoonzoon Arie Kieskamp (1920-1990). Arie is getrouwd met Jans oudste dochter Antje (1921-

2013). Arie zet het landbouwbedrijf voort en zorgt tot 1965 voor neveninkomsten door zich bij de burens als boerenknecht te verhuren. Op de boerderij zijn geen machines aanwezig. Deze worden geleend bij de burens of er wordt een loonwerker ingehuurd.

In 1965 treedt Arie fulltime in dienst bij het polderdistrict Veluwe. Vanaf dat moment is het landbouwbedrijf bijzaak en wordt gestopt met het pachten van gronden. De eigen grond gaat in de verkoop. Arie en zijn vrouw Antje hebben drie kinderen, geen van hen gaat in de landbouw werken. In 1985 wordt ook de boerderij verkocht en vestigt Arie zich met zijn vrouw in Epe.

DE SITUATIE ROND 1965

Tussen 1950 en 1960 verandert er niet veel. De omslag komt vooral na 1963. De landbouw verandert dan in korte tijd volstrekt van karakter en daarmee verandert ook het vertrouwde agrarische landschap. Dit uit zich in het aantal boeren dat in de periode 1964-1967 stopt met het bedrijf. In 1964 zijn er nog 632 boeren, die alleen leven van hun bedrijf. In 1967 is dit aantal al teruggelopen tot 525. In drie jaar tijd een afname van 17%, een ongekend hoog percentage. Een deel van de gestopte boeren zegt de landbouw nog niet geheel vaarwel en houdt de boerderij nog wel in bedrijf, maar hun voornaamste inkomsten komen van elders.

Het is ook de tijd van de uitbreiding van de dorpen in de gemeente. Veel kleine boeren profiteren van de verkoop van hun grond voor de woningbouw. Anderen maken gebruik van een saneringsfonds. Door de grote behoefte aan grond voor dorpsuitbreidingen komt er, ondanks het stoppen van veel bedrijven, nauwelijks grond beschikbaar voor de overblijvende boeren. De gemiddelde bedrijfsgrootte neemt maar weinig toe. Akkerbouw wordt van steeds minder betekenis. In 1967 is nog maar 16% in gebruik als bouwland en 84% is grasland. Het bouwland ligt hoofdzakelijk op de enken en wordt vooral voor graanteelt (80%) gebruikt. De maïs heeft nog niet zijn intrede gedaan. In 1964 zijn er gemiddeld 8 melkkoeien per bedrijf. Drie jaar later zijn dat er 10. In 1950 houden vrijwel alle boeren er varkens en kippen bij. In 1967 is dat flink teruggelopen. Van de 525 bedrijven hebben er nog 255 varkens. De ontmenging is al flink aan de gang. Ook pluimvee houden wordt minder belangrijk. In 1967 zijn nog op 323 bedrijven kippen te vinden. Epe is in 1967 nog steeds een gemeente met veel kleine boeren. De helft van de bedrijven is kleiner dan 7 ha en bijna 80% heeft minder dan 10 ha grond. Veel bedrijven hebben een te kleine productie om goed van te kunnen leven en zijn ook niet in staat om te investeren. Dat leidt tot veel 'stoppers'. Er zijn ook veel bedrijven waar geen opvolger aanwezig is of waar de zoons of dochters geen heil meer zien in de voortzetting van het bedrijf. Van de 525 bedrijven is er in slechts 26% sprake van een opvolger, 32% heeft geen opvolger en in de overige gevallen is de opvolging onbekend of nog niet bepaald.²⁾

FAMILIE VAN HUFFELEN, BLOEMENDAALSEWEG, EMST

Hendrikus van Huffelen is 21 jaar als hij trouwt met Aartje Beekhuis. Hendrikus is arbeider, maar heeft de ambitie om boer te worden. Zijn vader is ook boer en tevens paardenhandelaar. Omdat hij het negende kind is, heeft hij geen enkele kans om opvolger te worden. Hendrikus gaat aan de Eekterweg in Vaassen wonen en daar zijn ook de drie oudste kinderen geboren. In 1929 ziet Hendrikus kans om grond te kopen aan de Bloemendaalseweg in Emst. Hij laat daar een boerderij op bouwen. De gronden die bij de boerderij horen, zijn van zeer verschillende kwaliteit en moeten nog in cultuur gebracht worden. Deels is het land drassig, doordat het in het brongebied van de Smallerse Beek ligt, deels hoog door de aanwezigheid van een dekzandrug, die begroeid is met heide. Deze verdeling maakt het wel mogelijk om een gemengd bedrijf te gaan starten. In de periode voor de Tweede Wereldoorlog heeft het gezin het zwaar. Het landbouwbedrijf levert te weinig op om van te bestaan en Hendrikus moet dan ook wel in dienst blijven bij maalderij Wullink, waar hij meel rondbrengt en verder voorkomende werkzaamheden uitvoert. De oudste zoons helpen Aartje om de boerderij te runnen als hij op pad is om meel rond te brengen. Daarnaast ziet Hendrikus ook nog kans om met zijn paard werkzaamheden uit te voeren bij de burens. Vlak voor de oorlog wordt Gerard als derde zoon in het gezin geboren. Na de oorlog gaat het beter en kan Hendrikus wel van zijn bedrijf bestaan. Hij verbouwt rogge, haver, voederbieten en aardappels als akkerbouwproducten en heeft dan tien melkkoeien, wat jongvee, vier fokzeugen, wat mestvarkens en ook nog 150 kippen. In drukke tijden wordt het hele gezin ingeschakeld. Het bedrijf is in totaal 8 ha, waarvan 5 ha in eigendom is en op 1 km

afstand wordt ook nog 3 ha gehuurd van een broer. De beide oudste zonen gaan werken in de metaalindustrie en de jongste zoon wordt metselaar. Hendrikus breidt zijn bedrijf in de jaren vijftig en zestig niet uit. Als hij in 1967 zijn AOW krijgt, is er voor zijn zonen geen mogelijkheid meer om het bedrijf voort te zetten. Het bedrijf is namelijk te klein en investeringsmogelijkheden zijn er

niet. Een jaar later overlijdt zijn vrouw. De jongste zoon Gerard blijft op de boerderij wonen. In 1963 wordt een stuk bij de boerderij aangebouwd, waar Gerard met zijn vrouw Trijntje intrekt. In 1975 verkoopt Hendrikus de boerderij met 2,5 ha grond aan zijn jongste zoon.

De resterende 2,5 ha verkoopt hij aan een andere zoon. In 1985 overlijdt Hendrikus. Zoon Gerard woont tot op de dag van vandaag op de oude plaats.

Boven: Luchtfoto boerderij Van Huffelen in 1951 aan de Bloemendaalseweg (foto Gerard van Huffelen)

Links: Hendrikus en Aaltje van Huffelen en de auteur naast de boerderij in 1956 (foto Henri Slijkhuis)

DE SITUATIE ROND 1990

Rond 1990 is het gedaan met het kleine boerenbedrijf zoals we dat kennen uit 1950 en 1965. In 1992 heeft een boer in de gemeente Epe gemiddeld 33 koeien en is zijn bedrijf 19 ha groot. Dat lijkt flink groot, maar in vergelijking met elders valt het best mee. Het proces van schaalvergroting en intensivering is echter in Epe en elders zodanig geweest dat maatregelen nodig zijn. Door de schaalvergroting is de door de landbouw veroorzaakte milieuverontreiniging zo ernstig geworden dat verschillende milieuwetten worden ingevoerd om de omgeving en de natuur te beschermen. Naast de milieuwetgeving die moet leiden tot minder overlast, treedt er op 1 april 1984 de melkcontingentering (superheffing) in werking. Deze maat-

regel dient om de snel gegroeide melkproductie te reguleren. De melkhoeveelheid per bedrijf wordt vastgezet op de hoeveelheid die een veehouder in de jaren 1981/83 aan de fabriek heeft afgeleverd. Dat betekent voor de boer dat het voor hem vastgestelde quotum aan melk die hij mag produceren, met zo min mogelijk koeien moet gebeuren, wil hij zijn inkomen op peil houden. Het effect is dat sindsdien de rundveestapel belangrijk wordt ingekrompen. Lopen er in de gemeente Epe in 1985 nog 7.819 koeien rond, in 1992 zijn er dit nog maar 5.350. In zeven jaar dus een afname van 31%.

Korte tijd later (november 1984) wordt de Interim-wet beperking varkens- en pluimveehouderijen van kracht. Die wet beperkt de ontwikkelingsmogelijkheden voor varkens- en pluimveebedrijven. Deze wetgeving betekent een versnelling in de afname van het aantal landbouwbedrijven. In 1985 zijn er in Epe nog 396 hoofdberoepsbedrijven en 170 boeren met een nevenbedrijf of -beroep. In 1992 is het aantal 'hoofdberoepers' teruggelopen tot 273. In zeven jaar tijd dus een afname van 31%. De afname van de nevenbedrijven (153 in 1985) is veel minder door de aanvullende inkomsten elders.

De landbouw in Epe blijft zich vrijwel volledig richten op de veehouderij. In vergelijking met de rest van de Veluwe ligt het accent nog steeds op de melkveehouderij, en minder op de intensieve veehouderij. De graasdierhouderij (vooral melkveehouderij) is in 1992 met 70% veruit de belangrijkste sector. Toch is de landbouw ook in dat jaar in vergelijking met elders nog relatief kleinschalig en heeft nog steeds een matige tot slechte verkaveling. Ruim de helft van de hoofdberoepsbedrijven is een melkveebedrijf.³⁾

De spectaculaire, technische ontwikkelingen die zich op de bedrijven hebben voltrokken, hebben geleid tot het hightech veehouderijbedrijf. Deze ontwikkeling is gepaard gegaan met ingrijpende maatschappelijke en landschappelijke veranderingen, zoals een grote uittocht van mensen uit de landbouw. Eerst zijn het de landarbeiders die moeten omzien naar ander werk, vervolgens de boerenzonen en -dochters. In de jaren zestig leidt dit tot nieuwe begrippen als 'wijkers' en 'blijvers'. De verschuiving in de sociale identiteit in het buitengebied van Epe is groot. Veel boerderijen worden omgezet tot *boerderettes* en worden bewoond door personen zonder binding met de landbouw. De resterende boerderijen veranderen het aanzicht van het landschap door de bouw en aanleg van grote ligboxstallen, kuilvoeropslag, voeder- en mestilo's en veel erfverharding.

FAMILIE SCHUMACHER, KOUWENAARSWEG, VAASSEN

Hendrik Schumacher wordt in 1871 eigenaar van een boerderijtje aan de Kouwenaarsweg in Vaassen. Dit boerderijtje heeft hij gekocht uit de nalatenschap van de Van Isendoorns à Blois van kasteel Cannenburch. De laatste telg van dit geslacht stierf in 1865. De erfgenamen verkochten de eigendommen. Het bedrijf van Hendrik is slechts 1 ha, 70 are en 40 centiare groot. Later wordt dan ook 4 ha grond gepacht. Zoon Frans neemt in 1903, op 27-jarige leeftijd, het bedrijf over. Hij en zijn vrouw krijgen acht kinderen. Het is een gemengd bedrijf met wat koeien, varkens, kippen, graan- en aardappelteelt. De jaren voor de oorlog zullen ook

*Boerderij Schumacher in 1951 aan de Kouwenaarsweg
(foto Frans Schumacher)*

voor dit gezin zwaar zijn geweest. Landbouwproducten brengen in deze jaren weinig op. De zonen worden met de bakfiets op pad gestuurd voor de verkoop van melk. In de jaren vijftig draagt hij zijn bedrijf aan zoon Teun over. Teun verdient de eerste tien jaar bij als melkrijder. Later vergaart hij extra inkomsten door paarden te kopen, af te richten en weer te verkopen. Teun heeft het bedrijf uitge-

breid tot 11 koeien, 12 zeugen, biggen en kippen. Hij huurt grond bij aan de Ridderweg en Waterstraat. De akkerbouw is vooral gericht op de veeteelt door verbouw van knollen en voederbieten. Daarnaast worden nog aardappels, rogge, haver en soms gerst verbouwd. Huisverkoop vindt plaats van melk, aardappelen en eieren. Teun schaft later ook een tractor aan. Hij kan zo zijn gezin met vier kinderen goed onderhouden. In 1986 wordt zijn vrouw ziek en doet Teun zijn koeien en zeugen van de hand. De verplichting om een melktank aan te schaffen speelt hier ook een rol in. De huur van de grond wordt opgezegd en de eigen grond verkocht aan 'Vogeltjesland' (Natuurmonumenten). De boerderij wordt omgezet in twee woonhuizen en in 1996 aan derden verkocht.

TEN SLOTTE

1964 is een keerpunt in de geschiedenis van de kleine boeren in Epe. Vanaf dat jaar komen alle kleine boeren vroeg of laat voor de keus te staan om te 'blijven' of te 'wijken'. Onderstaand staatje laat zien dat de meeste kiezen voor wijken. Voor 'blijven' zijn grote investeringen nodig en dat is voor velen niet op te brengen.

Jaar	Aantal bedrijven in de gemeente Epe met als hoofdberoep landbouw
1947	695
1964	632*
1967	525*
1985	396
1992	273

* De boeren van het dorp Oene zijn in 1964 en 1967 niet meegeteld in verband met koppeling aan de streekverbetering Heerde, waar Oene deel van uitmaakte. De getallen zijn in deze jaren indicatief voor de gemeente.

Het proces van schaalvergroting stopt na 1990 niet. De afname van het aantal landbouwbedrijven in Epe gaat nog door. In 2015 verdwijnt het melkquotum. De verwachting is dat dit tot verdere schaalvergroting en afname van het aantal bedrijven zal leiden. De toekomst zal het leren.

NOTEN

- 1) Tekst en gegevens zijn voor een belangrijk deel ontleend aan mijn artikel in *Ampt Epe*, nr. 201, februari 2015, 22-29.
- 2) *Ontwikkeling van de landbouw in de gemeente Epe over de periode 1964 tot en met 1967* (Arnhem 1968), 5-10.
- 3) Helder, J.G.M., J.C.P.W. Zwaanen, *Landbouwvisie Epe*, Landbouw-Economisch Instituut (Den Haag 1994), 8-13.

LITERATUUR

Bieleman, Jan, *Boeren in Nederland: geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).

Bieleman, J., e.a., *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw: de geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995).

Helder, J.G.M., J.C.P.W. Zwaanen, *Landbouwvisie Epe*, Landbouw-Economisch Instituut (Den Haag 1994).

Maris, A., M.A.J. Visser, *Rapport no. 111 betreffende een onderzoek naar het 'kleineboerenvraagstuk' in de gemeente Epe*. LEI (Den Haag, 1949).

Maris, A. *Enkele aspecten van het kleine boerenvraagstuk* (Assen 1951).

Maris, A., R. Rijneveld, *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden: ontwikkelingen in de periode 1949-1957*. Rapport no. 347 van het Landbouw-Economisch Instituut (Den Haag 1960).

Maris, A., C.D. Scheer, M.A.J. Visser, *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden: een economisch-sociografisch onderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut* (Assen 1951).

Slicher van Bath, B.H., *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850* (Utrecht 1987, 6^e druk).

Slijkhuis, Henri, 'Het kleineboerenvraagstuk in de gemeente Epe in de eerste helft van de 20^e eeuw', in: *Ampt Epe* 201, februari 2015.

Zanden, J.L. van, R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20^e eeuw* (Utrecht 1989).

Ontwikkeling van de landbouw in de gemeente Epe over de periode 1964 tot en met 1967 (Arnhem 1968).

EEN BIJZONDER HUIS EN BIJZONDERE BEWONERS: VILLA ERICA, STATIONSSTRAAT 17, EPE

JAN PAASMAN

Omstreeks 1870 telde de gemeente Epe ruim 7000 inwoners. Kleine boeren en dagloners in het buitengebied, winkeliers en ambachtslieden vooral in de dorpen. De meeste wegen waren onverhard, stoffig of modderig, afhankelijk van het weer, slecht begaanbaar voor karren, wagens en koetsen. Er waren nog geen fietsen en auto's, geen bus, geen trein, geen telefoon. Er was geen elektriciteit, gas of waterleiding. En de eerste plaatselijke krant verscheen pas in oktober 1878.

Toch begonnen zich meer lieden van elders in Epe te vestigen, zoals gepensioneerden uit het westen of mensen die fortuin gemaakt hadden in de koloniën. Want het leven was hier gezonder, rustiger en goedkoper dan in de stad. Ook hoger opgeleiden kwamen naar Epe, dat van oudsher vrijzinniger was dan veel andere dorpen op de Veluwe. Zo mogen we aannemen dat bijvoorbeeld dominee Worst, dominee Prins en de familie Hooiberg uit Leiden zich om die redenen in Epe vestigden, een plaats die zij hadden leren kennen via de familie Rauwenhoff. Deze op Tongeren wonende familie had nauwe banden zowel met Epe als met het academisch milieu van Leiden. Voor de Epenaren was deze instroom van hoger opgeleiden en beter gesitueerden zeer welkom. Cultureel en economisch profiteerde de over het algemeen arme en weinig geschoolde bevolking van de nieuwe plaatsgenoten met hun verlichte denkbeelden. De nieuwkomers brachten extra geld in het laatje van de plaatselijke winkeliers en ambachtslieden.

PETER JACOBUS DE BRUIN

Een van deze ambachtslieden is Peter Jacobus de Bruin, op 4 december 1831 in Epe geboren als zoon van Simon Kroon de Bruin en Trijntje van Tongeren. Peter wordt, net als zijn vader en zijn beide broers timmerman van beroep.¹⁾ Op 15 december 1855 trouwt hij op het gemeentehuis van Epe met Janna van Essen. Ambtenaar van de burgerlijke stand bij die gelegenheid is burgemeester E.F.J. Weerts. Maar al in februari 1863 overlijdt Janna op 31-jarige leeftijd en blijft Peter achter met Trijntje, hun dochtertje van vijf.

Op 29 april 1871 koopt De Bruin van Anna van Lohuizen²⁾ een stuk grond (U 1476) aan de verharde weg naar Oene (nu Stationsstraat). In de koopakte wordt timmerman-architect als zijn beroep genoteerd. Een klein jaar later, op 5 april 1872, trouwt hij met buurvrouw Cornelia Meijer. Cornelia, geboren in Amsterdam, is dan vier jaar weduwe van timmerman Gerrit Cornelis Wachtels en woont aan de Stationsstraat op de plek waar omstreeks 1888 de pastorie zou worden gebouwd (tegenwoordig Stichting Woonzorg Unie Veluwe). Peter is dan 40, Cornelia 46. Zij is 'niet onbemiddeld', maar heeft enkele kinderen op te voeden.

De Stationsstraat in 1832: 1. Grote Kerk. 2. Woning familie G. Scholten met 2a. schuur + tuin. 3. Locatie Oude Gemeentehuis (1853). 4. Nu Makelaar Buitenkamp. 5. Sinds 1912 Eper Gemeentewoning. 6. Stichting Woonzorg Unie Veluwe. Groen = tuinen, bruin = bouwland.

In 1874 begint Peter op zijn grond met de bouw van een voor Epe in die tijd ruim en prachtig huis. Maar als het klaar is, gaat hij er niet wonen. Hij vertrekt met Cornelia en zijn dochter Trijntje naar Apeldoorn. Het huis wordt verhuurd. William John Herman Bake is de eerste bewoner van de splinternieuwe villa, en mogelijk ook de opdrachtgever.

WILLIAM JOHN HERMAN BAKE

William Bake wordt in 1853 in Utrecht geboren als zoon van Alexandre Jacques Bake en Marie Clélie Tissot. Korte tijd na de geboorte keert het echtpaar terug naar Java, waar ze woonden en getrouwd waren. Williams vader, geboren in Luik, is advocaat in Semarang en tevens directeur van de Kamer van Koophandel in Soerabaja, Williams moeder komt uit een familie die schatrijk is geworden door suikerplantages op Mauritius en Java. Bij hun huwelijk in 1843 hadden ze van (schoon-)papa de suikerplantage Ketegan cadeau gekregen. Maar William en zijn broers en zussen³⁾ hebben geen onbezorgde jeugd: William is pas acht jaar, als hij zijn moeder verliest en dertien wanneer zijn vader in 1866 overlijdt. Hij reist terug naar Nederland, waar hij onder voogdij komt van zijn oom Herman van den Wall Bake, muntmeester van de Koninklijke Nederlandse Munt in Utrecht. Volgens familiegegevens hebben William en zijn broers en zussen ieder 200.000 gulden van hun ouders geërfd, in die tijd ruim voldoende om nooit meer te hoeven werken. Maar daar denkt zijn toekomstige schoonvader anders over... En, zoals u in de afgebeelde brief⁴⁾ (zie blz. 30) kunt lezen, komt hij daardoor in Epe terecht.

Als William op 30 juni 1875 de Eper brouwerij Het Anker koopt, is hij pas 22 jaar en moet zijn neef Rudolph Willem Jan Cornelis van den Wall Bake, die na het overlijden van 'oom Herman' tevens Williams voogd is, de koopakte onderteke-

Onderwerp: W.J.H. Bake

Van: "c.l.voorhoeve"

Datum: Sun, 19 Sep 2010 13:37:30 +0200

Aan: "Wendelaar, Onno L."

Geachte heer Wendelaar,

Ik wil u en uw vrouw nog even bedanken voor de hartelijkheid waarmee u mijn vrouw en mij hebt ontvangen toen we onverwacht voor uw neus stonden! Ik had niet gedacht ooit in het huis te zullen komen waar mijn over-opa en oma hun huwelijk begonnen zijn. Inmiddels heb ik enkele details van de familiegeschiedenis opgezocht die voor u misschien interessant zijn:

Mijn moeders-moeders vader was William John Herman Bake, geboren in 1853 op Java. Hij was als wees naar Nederland gekomen en daar door familie opgevoed. Zijn ouders hadden hem een aardig fortuin nagelaten zodat hij zich niet om een baan hoefde bekommeren maar deed wat hij leuk vond: met vrienden jagen op de Veluwe, of naar Parijs op en neer om de nieuwste opera's en operettes te horen - hij was heel muzikaal. In 1875 ontmoette hij mij over-oma, Johanna Bartha van den Berg, de dochter van een suikerfabrikant bij Lemelerberg; zij was toen 18 jaar, hij 22. Zoals ik al verteld heb mocht zij van haar vader niet trouwen voordat WJH een beroep had; hij kocht toen een kleine bierbrouwerij in Epe waarin een meesterknecht het werk deed, en werd zo een bierbrouwer. Ze trouwden op 1 augustus 1876 en trokken toen in het huis waar u nu in woont. De foto die ik u gegeven heb moet kort daarna genomen zijn. Er is een brief bewaard gebleven van Johanna Bartha aan een vriendin, geschreven op 18 mei 1876 waarin ze het over haar aanstaande huwelijk heeft. Ik citeer hier een paar stukjes:

"Voor veertien dagen zijn Moe en ik naar Epe geweest, om daar het huis eens op te nemen, het beviel ons zeer goed en de vier daagjes zullen voor mij onvergetelijk zijn;

we hebben er natuurlijk ook een massa visites te maken, maar zulke dwaze lui als daar heb ik nu van mijn leven niet gezien, wij hebben dan ook braaf gelachen....

Er zijn 's winters zes bals, maar als ik mij die dwaze mensen dansende voorstel, zal het een raar bal zijn!"

In Epe werden de eerste drie kinderen geboren: mijn oma in 1878, oud-tante Iete in 1879 en oud-tante Bertha in 1880. Ergens tussen 1880 en 1885 is de familie naar Amsterdam verhuisd, want daar is het eerstvolgende (levende) kind geboren. Na zijn huwelijk is WJH Bake eerst wethouder van Epe geworden en later secretaris van de spoorwegmaatschappij "Koning Willem III" (die later overgenomen is door de HSM (Hollandsche Spoorweg Maatschappij)) volgens de mondelinge overlevering daartoe aangespoord door zijn vrouw die vond dat hij dat aan zijn huwelijkse staat verplicht was.

Mijn oma trouwde met een Bernelot Moens; haar oudste zoon, mijn oom Henk, trouwde met een meisje Ritsema van Eck, de familie die toentertijd de Renderklippen bewoonde. Hij is kort na de oorlog op de Renderklippen overleden. Haar jongste zoon, mijn oom Wil, was getrouwd met een meisje Hacks, mijn tante Joop. Joop's ouders hadden een hotel op de hellingen van de Papandajan vulkaan boven Garut waar je geneeskrachtige modderbaden kon nemen. Ze was de helft van een identieke tweeling en de twee jongedames waren de beauties van de verre omtrek.

Wil en Joop hebben na de oorlog nog een tijd aan de Dellenweg gewoond, op nr 56. Eind vijftiger jaren woonden ze daar nog.

Mijn moeder was de enige dochter; zij trouwde een domineeszoon uit Vlissingen, P. Voorhoeve, en ging met hem naar Java waar hij als taalambtenaar (voor het onderzoek in de inheemse talen) werkte. In 1936 werd hij in Pematang Siantar geplaatst met als opdracht een woordenboek van het Simaloengoen Bataks samen te stellen. Hij heeft veel door de Bataklanden gereisd en heeft in Sidikalang waarschijnlijk de vader van uw vrouw ontmoet. Ik zal dit eens nalezen in zijn jaarverslagen waarvan ik een kopie hier heb liggen.

Ik doe hier nog een foto bij van WJH Bake en zijn vrouw; ik heb geen andere foto's waar het huis ook op staat.

Met vriendelijke groet,

Bert Voorhoeve

nen. Voor de brouwerij, met machinerieën, woonhuis, schuren, tuinen en stukken bouwland betaalt hij 21.080 gulden. Het werk op de brouwerij, die dan al op zijn retour is, laat William over aan een voorman.

Op 7 juli 1875 wordt hij in Epe ingeschreven en op 1 augustus 1876 trouwt hij met

*Boven: Het echtpaar Bake voor Villa Erica.
Links: de heer W.J.H. Bake.*

Johanna Bartha van den Berg, waarna het jonge paar gaat wonen in het door Peter de Bruin gebouwde huis. De brief geeft een aardig beeld van hun eerste indrukken van de Eper bevolking.

Gedurende de vijf jaren dat de familie in Epe woont, worden er drie dochters⁵⁾

geboren en maakt William zich ook in het dorpsleven verdienstelijk. Zo is hij onder meer gemeenteraadslid, wethouder, ambtenaar van de Burgerlijke Stand, secretaris van Nut en Genoegen, secretaris van de Volksbibliotheek, directeur van het Leesgezelschap te Epe, bestuurslid en medeoprichter van ijsclub Onderling Genoegen en secretaris van de Geldersche Maatschappij van Landbouw, afdeling IJsseloever. Op 13 augustus 1881 wordt hij officieel benoemd tot burgemeester van Montfoort, maar een week later bedankt hij voor de eer. Liever accepteert hij zijn benoeming tot secretaris van de Koninklijke Lokaalspoor Willem III, waarvoor het

gezin, eind oktober 1881, naar Apeldoorn verhuist. Als de spoorlijn drie jaar later overgenomen wordt door de Hollandse Spoorweg Maatschappij, verhuist het gezin naar Amsterdam en later naar Hilversum.

Tot twee keer toe wint William, die toch al niet krap bij kas zit, de hoofdprijs in de Nationale Loterij. Maar na een familiereis naar Amerika, enkele verkeerde

investeringen en de economische crisis van 1907 begint het geld op te raken; de familie verhuist naar Bloemendaal, waar ze een huis voordelig kunnen kopen omdat er, volgens zeggen, geesten rondspoken. Gedurende zijn laatste levensjaren blijft hij diverse functies vervullen. Zo wordt hij bijvoorbeeld in 1912 gekozen tot commissaris van de Landbouw Mij. Tjisaroenie en is hij bestuurslid van de Vereniging van halfverweesde, verwaarloosde of verlaten kinderen. Op 25 juni 1916, twee weken na zijn oudste zoon, overlijdt William (62) aan pernicieuze anemie.⁶⁾ In zijn familie stond hij bekend als erudiet en zeer muzikaal. De *Eper Krant* van 28 juni 1916 wijdt aan zijn overlijden een kort artikel.

— Te Bloemendaal overleed, 62 jaar oud, de Heer W. J. H. Bake, hoofdambtenaar der H. IJ. S. M., aan welke maatschappij hij van 1884 af verbonden was. Vroeger jaren woonde de Heer Bake te Epe, was van ongeveer 1875 af eigenaar van de Brouwerij in de Ooster Enk (de latere Boterfabriek „Onze Fabriek” en nu verdwenen gebouw). De Heer Bake was van 1877—1882 lid v. d. Raad en wethouder der Gemeente Epe. De overledene was officier in de orde van Oranje-Nassau.

Waar is Peter de Bruin gebleven? In 1874 verhuist hij met Cornelia en Trijntje van Apeldoorn naar Zutphen. Navraag of hij daar ook huizen gebouwd heeft, leverde helaas niets op. Waarschijnlijk ging het hem financieel niet voor de wind, want in 1881 lenen Peter en Cornelia fl. 5.000 bij de Hollandsche Hypotheekbank te Amsterdam. Vanaf april 1882 verhuren zij Villa Erica in Epe voor fl. 400 per jaar aan dokter Melchior Rudolph Gantz met echtgenote Sophia Cornelia Loijens en dochter Sophia Rudolphina. Maar het helpt niet: op 4 december 1888 gaat het huis met tuin (Dorpskom 21) op een openbare verkoop in Het Wapen van Epe over in handen van de Hollandsche Hypotheekbank. De familie Gantz mag er tot 1 mei 1889 blijven wonen. De verkoopprijs van huis en perceel van 45 are en 20 centiare⁷⁾ bedraagt fl. 3.500.

Epe Nov. 1888.

Notaris VERKOUTEREN zal op Dinsdagen 20 November en 4 December e.k. telkens 's middags 3 uur in 'het Wapen van Epe' te Epe bij Inzet en Toeslag VEILEN:

Het HEERENHUIS thans bewoond door Dr. GANTZ, met grooten TUIN, samen groot 0—45—20, gelegen aan den Stationsweg te Epe. Het HUIS bevat: behalve Keuken, Kelder en 2 Bergplaatsen, beneden: 5 Kamers waarvan 2 en Suite en boven 2 Kamers en 2 algeschoten Zolders op elk waarvan nog weder 1 Kamer.

De Kamers zijn alle geplafonneerd en van Stookplaatsen voorzien, terwijl het pand te aanvaarden is den 1 Mei e.k. en te bezichtigen op Dinsdagen, Woensdagen en Donderdagen van 10—3 uur.

JOHANNES MARI HENRI TEN KATE

Na het vertrek van dokter Gantz in 1889 wordt het huis voor fl. 5.600 verkocht aan Johannes Mari Henri ten Kate, kunstschilder te 's-Gravenhage. Mari, zoals hij meestal genoemd wordt, is op 1 mei 1890 met echtgenote Johanna Maria Roos en zoon Johannes Marius in Epe ingeschreven. Adres Kom 26. Een maand eerder was zijn neef, de eveneens bekende kunstschilder Jan Jacob Lodewijk ten Kate, op landgoed Brinkgreve (later Rozenhof) komen wonen.⁸⁾

Mari ten Kate heeft voor 1890 studiereizen gemaakt naar Frankrijk, Engeland, Duitsland, Zwitserland en Italië, en geniet al bekendheid in binnen- en buitenland. Het verhaal gaat dat hij een zo goede tenorzangstem had dat hem in Parijs een gratis opleiding aan het *Conservatoire* werd aangeboden, met het vooruitzicht een ge-

Mari ten Kate in zijn atelier in Den Haag

viert operazanger te worden. Maar op advies van zijn moeder bedankt hij voor het genereuze aanbod. In 1883-1884 maakt hij een studiereis naar Nederlands Oost-Indië. De schilderijen, aquarellen en schetsen die hij tijdens die reis maakt, worden onder andere geëxposeerd in Den Haag en gepubliceerd in het bekende tijdschrift *Eigen Haard*. Een van zijn bewonderaars is koning Willem III, die verschillende van zijn schilderijen koopt en aan wie hij van zijn wederwaardigheden tijdens de reis door 'Indië' moet vertellen.

Ten Kate was lid van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten en Arti et Amicitiae in Amsterdam. Zijn werk, veelal geromantiseerde buitentafereltjes met spelende kinderen, zal tegenwoordig door velen als kitscherig worden ervaren, maar in zijn tijd is hij internationaal bekend. Enkele jaren geleden bracht een van zijn schilderijen nog bijna 50.000 euro op. Het enige schilderij, voor zover bekend, dat hij in deze omgeving heeft gemaakt, is 'Jachtpartij in het Soerensche Bosch'. Ten Kate is behalve kunstenaar namelijk ook een fervent jager en dankzij zijn goede band met Willem III krijgt hij permissie om in het kroondomein te jagen. Ook is hij een graag geziene gast op de jachtpartijen die de koning regelmatig vanuit 't Loo organiseert. Ten Kate is dan zo beroemd dat *Elseviers Geïllustreerd Maandschrift* in 1893 een artikel van 19 bladzijden aan hem wijdt.⁹⁾ Over activiteiten in Epe heb ik niets kunnen vinden. Waarschijnlijk was hij meer in 't Loo dan in Epe. Op 27 mei 1892 keert het gezin terug naar Den Haag.

JAN BEREND SCHOLTEN

Op 12 maart 1892 verkoopt Johannes Mari Henri ten Kate huis U 2143 en tuin U 2142 aan de Stationsweg aan de Eper boterkoopman Jan Berend Scholten. De verkoopprijs bedraagt fl. 3.250.¹⁰⁾ Voor 1892 woont Jan Berend met echtgenote Maria Hillegonda Kattenwinkel en de kinderen Maria en Gerrit in zijn ouderlijk huis, schuin links voor het (oude) gemeentehuis. De aankoop van en verhuizing naar Villa Erica is mogelijk door de verdiensten in de boterhandel, die hij van zijn vader heeft overgenomen. Vooral de export naar Engeland, die hij samen met zijn broer Gerhard Christiaan doet, is zeer lucratief. In 1892 echter overlijdt Gerhard onverwacht in zijn woonplaats Wakefield, Noord-Engeland. Het volgende jaar brengt nog groter verdriet: op 15 november 1893 overlijdt de kleine Gerrit op 9-jarige leeftijd (waarschijnlijk aan hersenvliesontsteking). De foto vóór het huis, met Maria en Gerrit in de bokkenwagen, moet dus in 1892 of 1893 gemaakt zijn.¹¹⁾ Maar de geboorte in 1895 van zoon Gerard Johan zorgt voor nieuwe toekomstplannen. Hoewel in datzelfde jaar aan de achterzijde van het huis de stalling voor rijtuig en wagens wordt gebouwd, stopt Scholten met de handel. Hij gaat zich iets meer bezighouden met het dorpsleven. Hij stelt zich kandidaat voor de gemeenteraad en is enige jaren commandant van de brandweer, in een periode met veel branden. In die functie wordt Jan Berend opgevolgd door jonkheer Van der Does, wanneer hij in 1900 met zijn gezin naar Arnhem verhuist.

Over deze familie Scholten kreeg ik meer interessante informatie en enkele unieke foto's. Die rechtvaardigen een apart artikel verderop in dit nummer.

Op 18 januari 1900 verkoopt Scholten huis en tuin voor fl. 6.500 aan Marius Catharinus Gezinus Middelburg, die er als huisarts gaat praktiseren. Hij richt in Epe een ziekenfonds op, maar vertrekt al in 1901 om directeur te worden van een sanatorium in Putten. Jaren later is hij ook als arts verbonden aan een sanatorium in Beekbergen. Zijn opvolger in Epe, vanaf 14 juni 1901, is Adrien Pierre Jaac Ann Verschoor, de derde huisarts die in de woning zijn praktijk heeft.¹²⁾ In 1904 gaat Verschoor waarnemen in Elspeet en, net als zijn voorganger, in het sanatorium in Putten. In 1906 vestigt hij zich als huisarts in Nunspeet. Tijdens de Eerste Wereldoorlog is hij arts in het 'Belgenkamp' en later wordt hij directeur van sanatorium Erica in Nunspeet.¹³⁾

HONDERD JAAR HUISARTSEN

Op 10 september 1904 neemt Johan Albert Adolf Menalda van Schouwenburg de praktijk en het huis over. In 1921 vertrekt hij naar Haarlem, waar hij nog twaalf jaar als huisarts werkzaam is.¹⁴⁾ Daarna volgen nog de huisartsen Pieter van Twisk (1 maart 1921 tot 1 juni 1954), Jacob Hendrik Aafjes (1 juni 1954 tot 25 februari 1958), Peter Philip Deeleman (15 november 1958 tot 15 oktober 1968) en Onno

Louwrens Wendelaar (15 oktober 1968 tot 1 juli 2001 - in 1975 en 1976 in associatie met huisarts Reinier Elias). Op 23 juni 2000 wordt de praktijk overgenomen door Elisabeth Angela de Ruiter en Dionysius Martinus Stanislaus Boon. Zomer 2000 vestigen zij hun praktijk aan de Hoofdstraat op nummers 34-36 en vanaf 1 juli 2003 aan de Willem Tellstraat op nummer 17b. De familie Wendelaar blijft in het huis aan de Stationsstraat wonen.

Na zijn medicijnenstudie in Utrecht neemt dokter Wendelaar waar in enkele artspraktijken, onder andere in Monnickendam. Daarna woont hij met echtgenote Meta enige tijd op Curaçao, waar hij werkzaam is als marinearts. De overgang naar Epe op de Veluwe is dan ook groot. Toch blijkt al spoedig dat zijn werkwijze en persoonlijkheid in Epe worden gewaardeerd. Hij maakt lange dagen, want zijn praktijk groeit, tot wel 4.000 patiënten. Daarbovenop komen dan nog de nacht- en weekenddiensten. Zijn onconventionele instelling is ook zichtbaar in de manier waarop hij visites rijdt: in de grote korenblauwe Peugeot of in de Golf-cabrio, op zijn oude BMW-motorfiets of op het antieke Empo-herenrijwiel of soms zelfs op rollerskates.

Onno Wendelaar

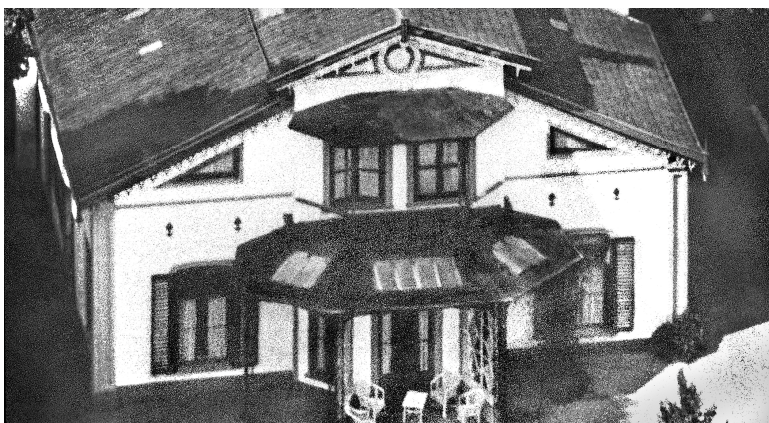
Van het geld dat patiënten ter gelegenheid van zijn pensionering bijeenbrengen, schenken Onno en Meta twee waterpompen - een aan het dorp Nkayi en een aan een plantage bij Mateke in Zimbabwe, die zij via familie en vrienden kennen. Na zijn pensionering studeert Onno Wendelaar filosofie aan de Universiteit van Utrecht, waar hij in 2007 afstudeert op het onderwerp 'Euthanasie in Nederland'. Hij is nog geen 72 als hij op 5 april 2011 thuis overlijdt.

ARCHITECTUUR

Dat 'het huis van dokter Wendelaar' voor sommigen een koloniale associatie heeft, is niet vreemd. Europeanen die in de koloniën rijk waren geworden, konden zich bij hun terugkeer luxere woningen permitteren en hadden voorkeur voor een bouwstijl die hun herinneringen aan de koloniale tijd levend moest houden. Die sentimenten vonden ze in het neoclassicisme, dat in Nederland omstreeks 1875 in zwang raakte en voor het eerst ook in particuliere woningen werd toegepast. Deze stijl grijpt terug op het classicisme, een stroming in de architectuur die geïnspireerd werd door tempels en andere grote gebouwen van het oude Griekenland en Rome. De bekendste architect van deze stroming is Andrea Palladio (1508-1580), die in Noord-Italië vele prachtige villa's heeft gebouwd.

Horizontale lijnen en symmetrie, zeer kenmerkend voor deze bouwstijl, zien we terug in de villa aan de Stationsstraat. Beeldbepalend en heel karakteristiek is de constructie met dubbel timpaan¹⁵⁾, die in combinatie met een kleine hellingshoek van het dak de breedte van het huis benadrukt.

Bij mijn weten is dit in Epe de enige villa in deze bouwstijl, die bewaard is gebleven. Vergelijkbare villa's, zoals die van dokter Loeff en Villa Epeke aan de Hoofdstraat, zijn in de jaren zestig van de twintigste eeuw afgebroken.

Het had niet veel gescheeld of ook Villa Erica was met de grond gelijk gemaakt. De gemeente Epe kocht het huis in 1968 met het voornemen om het te slopen en daar een deel van de 'rondweg' aan te leggen. Gelukkig is dat idiote plan, dat jaren op de loer heeft gelegen, niet uitgevoerd. Pas in 1981 keurde de gemeente haar eigen plan af en werd de familie Wendelaar in de gelegenheid gesteld het huis te kopen.

Het is mij niet gelukt te ontdekken wie het huis Villa Erica genoemd heeft en waarom. Gaat het om een meisjesnaam of om het Latijnse woord voor heide?

TOT SLOT

Graag zouden we willen weten waar Peter de Bruin het vak geleerd heeft en in welke mate het huis aan de Stationsstraat zijn eigen ontwerp is. Omdat uit notariële advertenties van 1842 en 1844 blijkt dat -ook- zijn ouders in financiële problemen verkeerden, lijkt het me onwaarschijnlijk dat Peter naar Italië is geweest om inspiratie op te doen. Mogelijk heeft hij wel afbeeldingen onder ogen gehad van neoclassicistische gebouwen en zich daardoor laten inspireren.

In ieder geval weet ik van één ander huis dat hij in Epe heeft gebouwd. Dat stond aan de Beekstraat op de plek waar nu de kapsalon van Henk Voskuil is. Maar ook dat pand, waarin ooit een pension en stalhouderij waren gevestigd, is er niet meer. Het zou interessant zijn om te ontdekken of De Bruin elders ook huizen gebouwd heeft, maar navraag bij historische verenigingen in Apeldoorn en Zutphen heeft niets opgeleverd. We weten alleen dat het gezin De Bruin diverse keren verhuisd is: in 1878 van Apeldoorn naar Zutphen. Na het overlijden van dochter Trijntje (24) verhuizen Cornelia en Peter naar Deventer, Leeuwarden en opnieuw naar Zutphen. Daarna Gorssel en Apeldoorn waar Cornelia en Peter respectievelijk in 1900 en 1904 overlijden.

BRONNEN

Streekarchief Epe, Hattem en Heerde. Het Regionaal Archief Zutphen. CODA Archief Apeldoorn. *Tijdschrift voor geneeskunde*. Wikipedia.

DANK

Ik ben dank verschuldigd aan de heren Wil Moens en Bert Voorhoeve voor informatie over de familie Bake; idem aan architect Hendrik Jan van de Valk voor zijn adviezen.

NOTEN

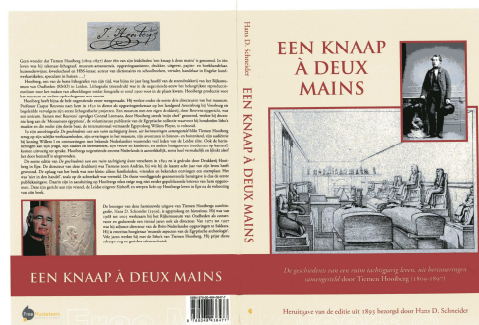
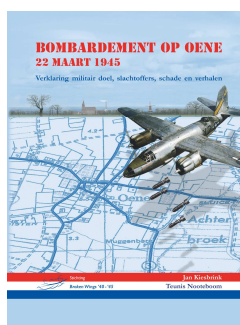
- 1) Zijn broer Willem de Bruin bijvoorbeeld bouwt omstreeks 1855 een huis aan 'de Grintweg naar Oene', tegenwoordig De Verfwinkel, Stationsstraat 11-13.
- 2) Anna, geboren in Epe, trouwt in 1859 met boekhandelaar Jacob Brinkgreve uit Deventer. Na het overlijden van Jacob in 1871 zet Anna de boekwinkel voort. Na Anna's overlijden in 1900 zet haar zoon Johannes Pieter de zaak voort. Hij is de enige van haar vier kinderen die ouder is geworden dan acht jaar.
- 3) Van de acht kinderen overlijden er drie op jonge leeftijd. Drie jongens en twee meisjes blijven in leven.
- 4) In de brief is Williams geboorteplaats onjuist vermeld.
- 5) Door het huwelijk op 15 april 1902 van Bakes dochter Wilhelmine Hermine Marie met William Jacob Bernelot Moens, en na diens overlijden op 13 december 1921 met diens neef Willem Ernst Bernelot Moens, is er nog steeds een band met Epe. Nakomelingen hebben in de Dellen een eenvoudig huisje en een niet meer gebruikt begraafplaatsje.
- 6) Bloedarmoede veroorzaakt door vitamine B12-gebrek.
- 7) Ruim een jaar na het overlijden van M.R. Gantz ('t Loo, 9 februari 1895) hertrouwt Sophia Cornelia op 14 april 1896 in Epe met Johannes Ignatius Koch. Haar dochter Sophia Rudolphina Gantz trouwt op 25 juni 1891 in Epe met meubelmaker Marinus Saager.
- 8) Mari had een broer, Herman Frederik Carel ten Kate, die ook kunstschilder was. Van hem hingen jarenlang twee grote schilderijen in de Ds. Prinszaal van de Eper Gemeentewoning. Deze - een zomer- en een wintergezicht - zijn (evenals het gebouw de Eper Gemeentewoning) aan de gemeente Epe verkocht.
- 9) Jaargang 3, deel 6, 1893, juli/december.
- 10) Mogelijk is de opdeling van het perceel een verklaring voor de lagere verkoopprijs.
- 11) Wanneer de serre aan de voorzijde verdwenen is, heb ik niet kunnen achterhalen.
- 12) Het huis staat dan op naam van de familie van zijn moeder, Christina Walradina Petronella Tegelberg.
- 13) Meer over dokter Verschoor is te lezen op: <https://www.ntvg.nl/artikelen/memoriam-apja-verschoor>.
- 14) In verschillende publicaties, onder andere *Ampt Epe* nr. 148, en het boek *Epe in prenten en verhalen*, staan onjuistheden met betrekking tot Menalda van Schouwenburg en Ten Kate: 1. Het was niet huisarts J.A.A. Menalda van Schouwenburg die in de villa Dora's Lust aan de Hoofdstraat gewoond heeft, maar zijn broer Gerhard Menalda van Schouwenburg, die planter was geweest in Nederlands-Indië. 2. Johannes Mari Henri ten Kate was niet een broer, maar een oom van Jan Jacob Lodewijk ten Kate.
- 15) Het timpaan is de geveldriehoek tussen de kroonlijst en de schuin oplopende daklijsten van een gebouw.

BOEKENNIEUWS

Lezenswaard!

Op 28 november 2014 vond op de Politieacademie te Apeldoorn de presentatie plaats van het boek *In de frontlinie: tien politiemannen en de Duitse bezetting*. In dit boek (paperback, 200 blz.) wordt ook een hoofdstuk gewijd aan: 'Bertus van den Bremen: een nieuwkomer die getuige werd van een staatsmisdrijf' (pag. 127-145). Ongetwijfeld zijn er lezers voor wie de naam van 'onze oom Bertus' een bekende klank heeft. Een goede reden om dit boek onder uw aandacht te brengen.

Het boek is verkrijgbaar via www.uitgeverijboom.nl, maar kan uiteraard ook bij de plaatselijke boekhandel worden besteld. Prijs € 19,95. *Lijda van den Bremen-Jonker*

Links: Bertus van den Bremen in 1936 in militaire dienst (collectie familie Van den Bremen).
Verder: omslagen van 'Bombardement op Oene, 22 maart 1945' en an 'Een knaap à deux mains'.

Bombardement op Oene

Op zaterdag 18 april zal om 16.30 uur in het Kulturhus te Oene de boekpresentatie plaatsvinden van het boek *Bombardement op Oene: 22 maart 1945*. De auteurs (Jan Kiesbrink en Teunis Nooteboom) reiken dan het eerste exemplaar uit aan de burgemeester van Epe. Stichting Broken Wings '40-'45 heeft deze uitgave mogelijk gemaakt uit dankbaarheid voor de inspanningen van de beide auteurs voor de stichting in de afgelopen jaren. Het boek zal te koop zijn in de stand van Broken Wings. Prijs 15,00 euro. Te bestellen via apol@scarlet.nl of www.brokenwings.nl.

Een knaap à deux mains: de geschiedenis van een ruim tachtigjarig leven—uit herinneringen samengesteld door T. Hooiberg (1809-1897)

De in 1893 gepubliceerde autobiografie werd in een zeer beperkte oplage gedrukt. Nu dus een uitvoerig geannoteerde heruitgave van Hans Schneider. Vanaf half april 2015 te koop. ISBN 978 90 484 2647 7, prijs € 34,95. Uitg. Free Musketeers.

SCHOLTEN VAN DE BOTERMARKT

JAN PAASMAN

Tijdens mijn onderzoek naar de geschiedenis van Villa Erica (elders in dit nummer) maakte ik kennis met de heer H.G. Scholten in Amersfoort, achterkleinzoon van boterhandelaar Gerrit Scholten en Annetje van Lohuizen. Hij schonk me enkele unieke foto's van zijn voorouders in Epe.

In het verleden zijn verschillende families Scholten in Epe actief geweest. Bekend zijn de bakkers/kruideniers van De Koepel en van de Beekstraat-hoek-Willem Tellstraat; de kruideniers van De Rooster; Gerrit Scholten GJ-zn. van De Posthoorn; de familie Wolter Philip Scholten, bakker aan de Hoofdstraat, en de familie Scholten, boterhandelaars aan de Stationsstraat. Boekhandelaar/fotograaf Japie Scholten is een afstammeling van de bakkers/kruideniers van De Koepel.

Al deze Scholtens hadden gemeenschappelijke voorouders, namelijk bakker Jan Scholten (Epe, 1690) en Maria Bourgonje. Een van hun achterkleinkinderen was Gerrit Scholten, in 1808 geboren als vijfde kind van Johanna Geretruij Dalhuysen en Berend Scholten, koster en schoolmeester te Oene. Toen Gerrit 19 jaar was, begon hij met zijn broer Johannes in Epe een boterhandel. De boter kochten zij op in het

Links Gerrit Scholten, rechts Annetje van Lohuizen.

gebied tussen Epe, Kampen, Zwolle, Wijhe en Deventer. Toen Johannes in 1937 kruidenier werd (in De Rooster), zette Gerrit de zaak alleen voort. Met zijn knecht Witteveen reed hij per rijtuig de regionale botermarkten af. Hij werkte hard en werd een bemiddeld man.

Pas toen hij 37 jaar was, trouwde hij, op 6 december 1845. De bruid, Annetje van Lohuizen, was 17 jaar jonger. Zowel de Scholtens als de Van Lohuizens waren ondernemers die al generaties lang in Epe woonden. Het boterde blijkbaar goed tussen Annetje en Gerrit, want negen maanden plus twee dagen na het boterbriefje werd het eerste kind geboren. Wanneer zij op het adres E 19 zijn gaan wonen, heb ik niet kunnen achterhalen. De fotomontage (blz. 44) laat zien waar het huis stond. De weg naar Oene (nu Stationsstraat) liep met een bocht om het huis en erf heen.

SCHOLTEN BROTHERS,
EPE, HOLLAND.
ESTABLISHED 1827.
REGISTERED

TRADE MARK.

DEAR SIR,—As several of our customers have complained that other manufacturers are making use of our so wellknown brands of Butterine (EMPEROR, TIP-TOP, LION, &c.), and sending inferior quality, we have now got our TRADE MARK REGISTERED as above, which will not only protect our own interest, but also that of our customers, and will prosecute every firm who makes use of it in future. We shall continue to keep up the quality, and particularly request our friends to return to Holland all Butterines which should turn out indifferently.

It is with great pleasure that we do state that our

EMPEROR BUTTERINE

has taken the preference over all other qualities in the English market, as it approaches Pure Butter as near as possible, and has not the lardy flavour which is found in other brands of Butterine. Those who have not yet tried this brand we shall be pleased to sell five kegs as a sample, which MAY BE RETURNED if not approved of.

PRESENT PRICES:

BUTTERINE containing about 60 per cent. pure Danish Butter.....	93	} F.O.B. Rotterdam.
EMPEROR BRAND.....	80	
We can strongly recommend our		
TIP TOP BRAND at	72	
LION BRAND	63	
EMPRESS BRAND	60	
SULTAN BRAND	50	

CASKS, 112, 84, 60, and 56lbs. KEGS, 36 and 30lbs.
BASKETS, 28lbs. COOLS, 36, 28, and 14lbs.
ROLLS, Country Rolls and Prints 4/- more.

Anno 2015 lijkt dit een onwaarschijnlijke plek voor een woonhuis, maar bedenk daarbij dat deze route naar Oene voor het verkeer pas belangrijk werd door de ingebruikname van het Apeldoorns Kanaal in 1829. Dit was dan ook de eerste weg in de gemeente Epe die verhard werd (1840). De bouw van het (oude) gemeentehuis (1853) en het station (1887) maakte van de 'Stationsweg' een veel drukker route. Vandaar dat het huis tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw letterlijk 'in de weg' stond.

In totaal kreeg het echtpaar Scholten-Van Lohuizen elf kinderen. Enkelen overleden jong, maar het oudste kind, Johanna Geertruida, bereikte de respectabele leeftijd van 97 jaar. Van de andere kinderen is bekend dat Maria trouwde met haar achterneef, huisarts Hendrikus Jonker. Berend ging naar Nederlands-Indië, waar hij controleur Binnenlands Bestuur werd en een gezin stichtte. Theodoor Johannes verbleef ook enige tijd in Indië, maar keerde terug en werd export-boekhandelaar in Utrecht. Het jongste kind, Arnold Henri Alexander, volgde handelsonderwijs en werd eigenaar van een

KIEL BUTTER.

SUPERFINE QUALITY	 143/	} F.O.B. Copenhagen.
FINE	„ 137/	
GOOD	„ /	
PRIME	„ in Small Kegs /	

We may add that our Superfine Quality might seem to be high in price, but can give the assurance that this butter is the very best we can lay our hands on in the Market, and is particularly well pressed in the Casks. We can recommend, also, our Fine Quality, which is very good value.

Kampen Butter.

The season for these Butters (which we guarantee pure) has commenced, and turn out to be very fine indeed. Our present price is 130, F.O.B., Amsterdam.

French Butter.

Those customers who have a trade for a first-class Butter should order the VICTORIA BRAND.

Present Price	134/	, F.O.B.
Fine quality	127/	, St. Malo.

Friesland Butters

Shipped at Market Prices.

All Orders to be addressed to our Branch Office:

SCHOLTEN BROTHERS,
QUEEN STREET,
WAKEFIELD.

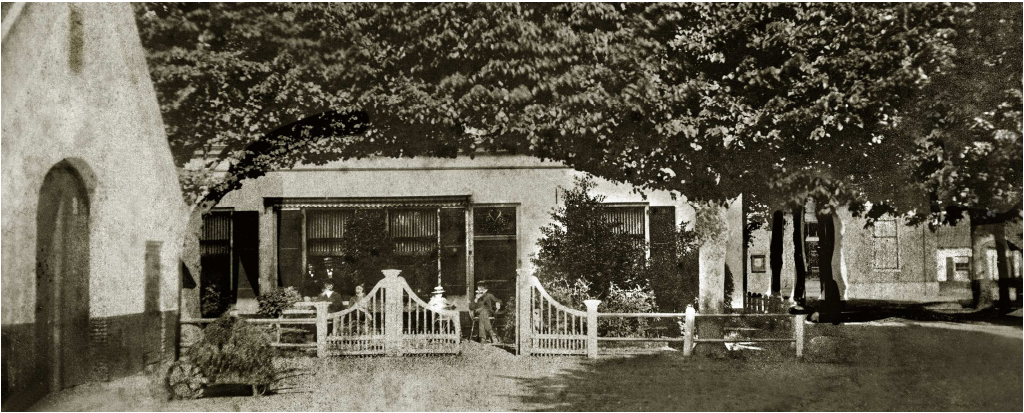
sigarenfabriek in Arnhem.

Het waren de zonen Jan Berend en Gerhard Christiaan die de boterhandel van hun vader voortzetten. Jan Berend volgde daartoe handelsonderwijs in Rotterdam en in Engeland. Alles wijst erop dat hij, net als zijn vader, hard werkte en goed verdiende. En ook net als zijn vader trouwde hij laat: hij was 38 toen hij in Wijhe in het huwelijk trad met Maria Hillegonda Kattenwinkel. Een jaar later, in 1883, trouwde zijn broer Gerhard Christiaan, ook in Wijhe, met Gesina Johanna Buisman, dochter van een collega-boterhandelaar. Jan Berend bleef in Epe wonen, Gerhard Christiaan verhuisde met Gesina naar Wakefield in Noord-Engeland, waarheen de boter geëxporteerd werd. In de glorie-dagen van het Britse imperium was Engeland een rijk afzetgebied, waar veel te verdienen viel. Vader Gerrit kon het kalm aan gaan doen en zich in Epe met het wethouderschap bezighouden. Hij overleed 30 december 1877, op 69-jarige leeftijd.

Jan Berend en Maria gingen in het ouderlijk huis wonen, adres E 19. Hier werden Maria en Gerrit geboren en ontvingen zij familie, vrienden

en kennissen, waartoe zij ook de burgemeesters Weerts en Sweerts de Landas rekenden.

Op 12 maart 1892 kocht Jan Berend Villa Erica voor fl. 3.250 van kunstschilder Johannes Mari Henri ten Kate, waarna het gezin verhuisde naar de Stationsweg. Omstreeks 1895 heeft hij om verklaarbare redenen zijn zaak beëindigd. De winsten waren al flink afgeroomd, doordat er omstreeks 1870 concurrentie kwam van goedkopere 'kunstboter', oftewel margarine. Ook waren er steeds meer Deense handelaren die aan Engeland leverden, en werden op veel plaatsen coöperatieve zuivelfabrieken opgericht, waar boeren voordeliger zaken mee konden doen. Daarbij kwam groot persoonlijk verdriet: in 1893 overleed Gerhard Christiaan in Engeland. Een jaar later overleed zoontje Gerrit in Epe op 9-jarige leeftijd.

Het ouderlijk huis E 19, kadastraal nummer U 821.

Financieel hoefden de Scholtens zich geen zorgen te maken: jarenlang was de boterhandel lucratief geweest en bovendien ontvingen zij van beide families substantiële erfenissen.

Op 26 januari 1895 werd een zoon geboren, Gerard Johan, die later een heel andere richting zou inslaan dan zijn vader en grootvader. Hoewel Epe wel een Fransche school had, besloten Jan Berend en Maria Hillegonda om in 1900 naar Arnhem te verhuizen, waar voor de kinderen meer onderwijsmogelijkheden waren. Dochter Maria ging naar een deftig internaat en Gerard naar de hbs. Het gezin beleefde in Arnhem een aantal gelukkige jaren, met onder andere vakanties naar Engeland, Duitsland en Zwitserland.

Toen Maria Hillegonda in 1909 overleed, was dochter Maria 26 jaar. Zij nam de zorg op zich voor haar vader en haar 14-jarige broertje. Met succes doorliep Gerard de hbs en daarna zijn medicijnenstudie in Utrecht. In 1924 vestigde hij zich als huisarts in Deventer, waar zijn vader en grootvader jarenlang zaken hadden gedaan. In 1926 promoveerde hij bij professor K. de Snoo op een verlos-

*Het gezin in 1899.
Zittend: Maria Hillegonda en
zoon Gerard Johan.
Staand: Jan Berend en dochter Maria.*

kundig onderwerp. Zijn grote bekwaamheid als obstetricus bezorgde hem de bijnaam 'De Ooievaar'.

Maria bleef voor haar vader zorgen tot diens overlijden in 1933. Daarna maakte zij op uitnodiging van familie en vrienden een reis naar Nederlands-Indië, waar zij Java, Bali en Sumatra bezocht. Op de heenweg deed ze Egypte aan, op de terugweg Rome. Zolang zij kon, bleef zij reizen en regelmatig bezoeken afleggen aan het gezin van haar broer in Deventer. Zij overleed in 1980 op 97-jarige leeftijd.

Opmerkelijk is dat diverse nazaten van het echtpaar Scholten-Kattenwinkel arts zijn geworden. Volgens familieoverlevering is oom Hendrikus Jonker (getrouwd met Maria Scholten) degene geweest die Gerard inspireerde om medicijnen te gaan studeren. Maar het lijkt ook aannemelijk dat Gerard gemotiveerd was door het overlijden van het broertje dat hij nooit gekend heeft. In april 1927 trouwde Gerard met Emilie Gooszen, dochter van een collega-huisarts in Deventer. Hun oudste zoon werd internist in Deventer, en diens zoon internist in Amsterdam. De tweede zoon van Gerard en Emilie werd kinderarts in achtereenvolgens Den Haag, Deventer, Amersfoort en Utrecht. Zijn dochter werd huisarts in achtereenvolgens Amsterdam, Amersfoort en Groningen en zijn zoon internist in Groningen.

Zo zou de Markt er uigezien hebben als het huis E 19 was blijven staan.

Het is bekend waar het huis van de Scholtens gestaan heeft en wanneer het afgebroken is, maar niet wanneer de bouw plaatsvond. Op kadasterkaarten en foto's zien we het huis (adres E 19, kadastraal nummer U 821) schuin links voor het oude gemeentehuis. Daarom is het aannemelijk dat het al bestond voordat in 1853 het gemeentehuis gebouwd werd. Het huis staat wel op de kadastrale kaart van 1832, maar wordt niet genoemd op de schadelijst van de grote brand van 1823. In ieder

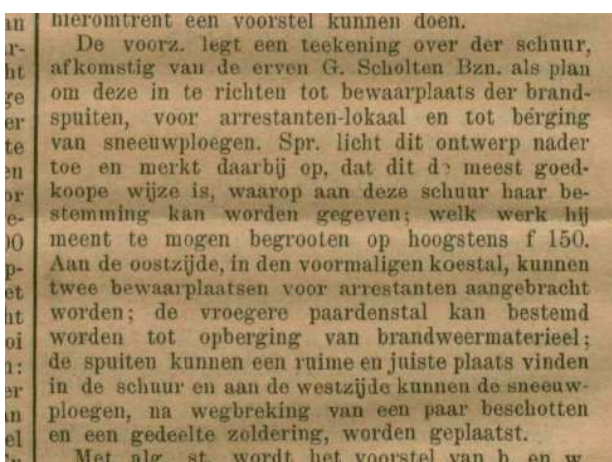
geval stond al vóór 1800 op die plek een huis, bewoond door Janna Brouwer; haar welgestelde familie was eigenaar van de (afgebrande) herberg en brouwerij. Na Janna woonden daar respectievelijk dokter Johannes Lindeboom en gemeenteontvanger Hendrik Manvis. Omdat Manvis en zijn vrouw beiden in 1858 overleden, veronderstel ik dat Gerrit en Annetje Scholten daarna in het huis zijn gaan wonen. In 1877 was het gezin van Annetje en Gerrit Scholten voor het laatst bijeen. Dat ook Gerhard Christiaan uit Engeland, en Berend met echtgenote uit Indië overgekomen waren, zou erop kunnen duiden dat zij wisten dat hun vader Gerrit niet lang meer te leven had. (Hij overleed op 30 december 1877.) Maar ook is het mogelijk dat alle kinderen naar Epe kwamen vanwege het 25-jarig ambtsjubileum van burgemeester Weerts, met wie de familie bevriend was. (Het Deventer nieuwsblad *De Koerier* van 7 maart 1877 schreef dat wethouder Scholten, namens de leden van de 'heeren-sociëteit', de jubilaris een kantoorstoel aanbood.) Na Gerrits overlijden in 1877 zijn Jan Berend en Maria waarschijnlijk bij de weduwe gaan inwonen. De wereld van deze vrijzinnige Scholtens was veel ruimer dan Epe en omgeving, maar bij beschouwing van de familiefoto's krijgt men wel de indruk dat het ouderlijk huis, midden in het dorp, een vertrouwde thuisbasis bleef. Op onderstaande foto valt op dat het huis in goede staat verkeert en dat de goedgeklede familieleden lekkernijen, bier en wijn voor zich op tafel hebben staan.

Het is niet bekend wie hier allemaal op de foto staan; in ieder geval staat Jan Berend Scholten voor het raam. Let op het huisnummer rechts: E 19.

In 1892 verhuisden Jan Berend en Maria met hun twee kinderen naar Villa Erica aan de Stationsstraat. Het ouderlijk huis (U 821) werd verhuurd aan horlogemakers Hendrik Montizaan en Jannes Gerrits Montizaan. Toen in november 1898 de weduwe Scholten-Van Lohuizen overleed, besloten de kinderen Scholten tot verkoop van het huis met schuur, koeienstal en koetshuis, plus de diverse percelen langs de Brinklaan, Stationsstraat en in Oene en Zuuk. Van de elf kinderen Scholten waren er nog zes in leven, die de opbrengst moesten verdelen, maar gezien de omvang van het bezit moet dat nog steeds de moeite waard zijn geweest. Zes van de aangeboden percelen werden in 1899 aangekocht door de gemeente met de bedoeling huis en schuur te gebruiken als onderdak voor de brandspuiten, sneeuwploegen en arrestanten. Gemeentebode Gerrit Jan Jonker werd de tijdelijke bewoner van het huis. Twee jaar later besloot het gemeentebestuur alsnog om huis en schuur af te breken. Ten eerste omdat de Stationsstraat nodig rechtgetrokken en verbreed moest worden, ten tweede omdat er een nieuwe plek gezocht werd voor de woensdagmarkt: de oude plek op het Kerkplein was niet langer geschikt om plaats te bieden aan de toenemende aanvoer van boter, biggen en eieren.

Voordat in juli 1901 de definitieve beslissing viel om huis, koetshuis en schuur af te breken, werd hierover in de gemeenteraad stevig gediscussieerd: slager Weste-rink wilde er graag een winkel beginnen, en de eigenaar van hotel Het Wapen van Epe had belangstelling voor de grond om zijn hotel uit te kunnen breiden. Maar de gemeente koos voor afbraak. In augustus 1901 gingen huis en schuur met paarden- en koeienstallen tegen de vlakte.

Wanneer de Scholtens anno 2015 vanuit hun voormalige tuin om zich heen konden kijken, dan zouden ze waarschijnlijk bijzonder verdrietig worden bij de aanblik van de Veluwe-poort, de kolossale Marktwand en pseudomarkthal - bouwsels die afbreuk doen aan de charme die van Epe ooit het dorp maakte dat geliefd was bij inwoners en toeristen.

NOTEN

1. Van 1920 tot 1980 Garage Rempt; in 2015 Scapino.
2. De Rooster, later De Toko. In 2015 Cadeaushop Broers tegenover De Posthoorn.
3. In 2015 Schoenenreus.
4. Hendrikus (1856-1932) was het elfde van negentien kinderen van predikant Hendrik Jonker. Hendrikus Jonker en Maria Scholten kregen twee kinderen. Hun zoon werd chirurg in Zutphen, hun dochter kinderarts in Haarlem.

5. Hij vertrok in 1871 om per zeilschip (om de Kaap) naar 'Indië' te varen. De familie reisde naar Den Helder om Berend uit te zwaaien, maar ze moesten een week wachten voordat de vereiste wind was opgestoken. In 1876 kwam Berend met vrouw en dochter naar Epe, waar in januari 1877 hun tweede dochter werd geboren. Na het overlijden in december 1877 van vader Gerrit Scholten keerde Berend met zijn gezin terug naar 'Indië', waar hij administrateur werd van theeplantage Bolang op West-Java. Omstreeks 1890 keerden Berend en echtgenote terug naar Nederland, en gingen in Den Haag wonen. Hun zoon 'Boy' bleef als resident op Oost-Java.
6. Waarschijnlijk aan meningitis (hersenvliesontsteking).
7. Na de middelbare school en zijn studie geneeskunde in Utrecht werd Gerard Johan Scholten huisarts in Deventer.
8. Waarschijnlijk aan pernicioze anemie (bloedarmoede veroorzaakt door vitamine B12-gebrek).
9. De oudste zoon werd Jan Berend genoemd, naar zijn grootvader van vaderszijde. De tweede zoon werd Henricus Gerhard genoemd naar zijn grootvader van moederszijde.
10. Bij de brand van 21 september 1823 brandden zeven panden in het dorp volledig af, waaronder de herberg en het brouwhuis van Joh. Overbosch. Dit brouwhuis stond op de plek waar in 1853 het (oude) gemeentehuis gebouwd werd.
11. Als wethouder en bewoner van het huis dat voor het oude gemeentehuis stond, kende Scholten de burgemeester natuurlijk van nabij. Uit het feit dat Gerrit Scholten lid was van de 'heeren-sociëteit', kunnen we concluderen dat deze al in 1877 bestond. Tot nu toe gold 24 november 1889 als oprichtingsdatum van de heeren-sociëteit *Amicitia*. In 1930 werd het marktplein vergroot tot ongeveer de afmetingen van vóór de bouw van de Marktwand.

DANK

Dank aan de heer H.G. Scholten te Amersfoort voor het beschikbaar stellen van informatie en foto's. Wilt u nog meer foto's zien? Kijk dan op onze website: www.ampt-epe.nl.

De Stationsstraat met rechts Villa Erica, links het huis E19.

LEZERSRUBRIEK

REACTIE VAN BARRY BOSCH OP AMPT EPE, NUMMER 200 (BLZ. 43)

Als bestuurslid van Ampt Epe vind ik het leuk te kunnen reageren op de vraag naar 'bekende' personen op deze foto, waarop namelijk mijn moeder en haar beide zussen staan afgebeeld.

Op de derde rij staat, helemaal rechts naast de man met de horlogeketting, mijn tante Heintje: Heintje Hanekamp-Tenkink, geboren 24-08-1906, overleden 01-12-1997. Zij woonde aan de Willem Tellstraat in het huis naast bakkerij Elfrink. De toegangsweg naar de parkeerplaats bij de VVV loopt hier tussendoor. Op de rij daaronder, de dames die op hun knieën zitten, is de tweede dame van rechts mijn tante Jo (Johanna Hendrika van Eldik-Tenkink, geboren 05-02-1905, overleden 07-12-2002); de derde dame van rechts is mijn moeder (Jacoba Barendina Bosch-Tenkink, 05-09-1910 - 05-01-1987). Tante Jo heeft jarenlang gewoond boven wat wij Epenaren kennen als garage Ten Raa. Haar man was destijds, samen met zijn broer, eigenaar van garage Van Eldik. Mijn moeder heeft bijna haar hele leven gewoond in het huis naast tante Heintje: het huis met de gebroken kap, een dubbele woning. Dit huis heeft de vader van mijn moeder destijds laten bouwen, en mijn vader en moeder hebben dat later van hem gekocht. Mijn vrouw en ik hebben daar ook gewoond tot 1988.

Barry Bosch

REACTIE VAN FRANS JAN ROOS OP AMPT EPE, NUMMER 200 (BLZ. 42)

Hierbij een reactie op vraag van Bert Kwakkel (*Ampt Epe* nr. 200 blz. 42). Er wordt gevraagd naar de juiste locatie van de foto. Volgens Bert lijkt het gebouw niet op het schooltje in Gortel. Inderdaad is dit niet het schoolgebouw van Gortel. Het Mosterdzaadje is opgericht in 1890. Het huidige schoolgebouw dateert uit 1905 en is uitgebreid in 1924. Daarvoor heeft er nog een gebouw gestaan aan de overzijde van de weg. Er is slechts één foto bekend waar een deel van dit eerste gebouw op staat (muur en raampartij). Afgaande op de raampartij lijkt het inderdaad om een ander gebouw te gaan, hoewel ik niet uitsluit dat de foto aan een an-

dere zijde van het gebouw is genomen.

Het Mosterdzaadje had in de beginjaren nauwe banden met Amsterdam. Ik heb geen idee waar Bert deze foto vandaan heeft. Ik ben benieuwd hoe de verkoper van de foto er bij komt dat het een foto van Het Mosterdzaadje betreft.

Frans Jan Roos, directeur

REACTIE VAN HENK VAN LIMBURG OP NR. 201 (BLZ. 22/23)

Ik ben zeer getroffen door het gedicht van Johan van Emst. Het aardige is dat ik de ouders van Johan van Emst goed heb gekend. Zijn vader was Gerrit van Emst en zijn moeder was Heintje van Emst-van Zuuk, die enige tijd voor de VVD in de gemeenteraad heeft gezeten. Zij waren goed bevriend (buren) met mijn grootouders. Wekelijks kwamen zij bij elkaar en legden een kaartje. Zoon Johan woonde in Den Haag (Voorburg) en was verbonden aan het conservatorium. Zijn ouders woonden aan de Eekweg, het huis bestaat nog steeds en is inmiddels verbouwd tot woonboerderij. Als kind schaatste ik achter hun huis op de 'olde dulk', een overblijfsel van een beek die daar ooit liep, later gedempt. De boerderij werd door de familie Van Emst gepacht van de familie Van der Feltz. Een foto van Heintje van Emst-van Zuuk staat in *Epe in oude ansichten*, het is de foto van de Eper Eiermarkt 1913, zij staat uiterst rechts onderaan (met hoed). Tot mijn 15e levensjaar ben ik regelmatig bij deze familie over de vloer geweest. Na het overlijden van Gerrit van Emst is moeder Heintje bij haar zoon in Voorburg gaan wonen, waar zij op hoge leeftijd is overleden.

Ik schrijf u dit omdat in het naschrift van Jannie Ooms-Kamphuis staat dat zij niets van de familie weet.

Henk van Limburg, Amersfoort

REACTIE VAN LIJDA VAN DEN BREMEN OP NR. 201 (BLZ. 22/23)

In de laatste *Ampt Epe* las ik het prachtige 'Gedicht op Epe'. Ik schrok toen ik zag dat de woorden toegeschreven werden aan ene Johan van Emst, daar ik niet beter weet dan dat de auteur Hermen Bomhof is. Naar mijn beste weten heeft hij dit gemaakt voor de revue 'MET GELRIA en GOEDE MOED 1900-1950', ter gelegenheid van het gouden jubileum van Gelria.

Ik heb het jubileumboekje hier liggen en heb het lied vaak gezongen tijdens een voordracht. In een vroegere *Ampt Epe* zag ik dat P. Bonhof dit gedicht al eerder onder de aandacht gebracht heeft.

Lijda van den Bremen-Jonker

Eenzelfde reactie mochten wij via Rudi Labberton ook ontvangen van mevrouw Witteveen-Dalhuisen. Haar broer was destijds ook betrokken bij de revue.

RONDE BEVRIJDING VAN VAASSEN: ENKELE IMPRESSIES UIT HET DAGBOEK VAN ANNA RUKEN R.E. TASELAAR

Gedurende de oorlogsjaren zijn door verschillende Vaassenaren dagboeken bijgehouden.¹⁾ Een daarvan is het dagboek van Anna Rijken.²⁾ Zij was geboren op 15 februari 1926 en was een dochter van bakker Rijken, Kerkweg 60 te Vaassen. Zij zette onder andere haar ervaringen tijdens de bevrijdingsmaanden in 1945 op papier, die aangepast en verkort worden weergegeven.

MAANDAG 16 APRIL 1945

Vanmorgen om zes uur was er een geklop en gebons op de vensters en deuren in de buurt. Er waren een heleboel Duitsers achter het huis. Eén soldaat had een klomp en een schoen aan de voeten. In de klomp zat een groot gat. Ze waren doodmoe en wilden bedden. In de bakkerij kregen ze te horen dat er geen bedden over waren. Eén soldaat kwam toch naar boven om te zien of dat waar was. Toen hij daar hoorde dat er zieken (*kranken*) waren, ging hij weer gauw naar beneden. Ze moesten ook een 'Zimmer' om te 'essen'. Ze konden wel een broodje kopen. Een soldaat wilde een fiets hebben, die in de schuur stond. Vader heeft die weer uit zijn handen genomen en in de afgesloten 'houtloze' gezet. Een machinegeweer stond achter het huis tegen de muur. Iedereen had dat zo mee kunnen nemen.

Een aantal soldaten was in het zomerhuisje gaan slapen, nadat ze stro bij de boer op de hoek hadden gehaald. Na drie uur kwam een soldaat vragen, waar de anderen gebleven waren. Ze moesten opstappen en verder 'zurück'... Ze kwamen van het front in Gorssel gelopen. Een had een damesfiets bij zich, met een lekke band. De soldaten mopperden nog een beetje, want ze waren zo moe. Ze deden bij elkaar de rugzakken op en gingen voor het huis in de rij staan. Een officier hield een toespraak en eindigde met 'Heil Hitler'. Hij stuurde hen een eindje naar het dorp en daarna moesten ze de Koekoek over, achter elkaar met het geweer in de aanslag, in de richting van de bossen. De officier reed ernaast op een mooie nieuwe fiets...

Vanavond bulderen de kanonnen, dichtbij, aan de kant van het kanaal. Daar was overal ook wit vuur te zien.

DINSDAG 17 APRIL 1945: Bevrijding

Vanmorgen was het stil. Alleen vliegtuigen kon je in de verte horen. Ineens was er een geknal en geknap. De Duitsers laten een heleboel bommen op de Elspeterweg, waar ze heengetrokken zijn, springen. Bij de papierfabriek Van Delden hebben ze een heel stuk uit de weg opgeblazen. De vernietigingstroepen deden hier hun werk. Daarna kwamen nog een paard en wagen met soldaten op een draf achterlangs, maar ze keerden terug van de Elspeterweg, omdat ze niet verder konden. Om ongeveer tien uur fietsten twee soldaten over de Kerkweg en gingen op het

dorp aan. We wisten toen nog niet dat het de laatste Duitsers waren die vertrokken. **Op dat moment werden we vrij!** We hoorden van alles. Apeldoorn was bevrijd. Ik ben naar het dorp gelopen. Onderweg kwam een man aanfietsen, die riep: 'De Canadezen komen eraan.' We hebben op het dorp gewacht op de komst van de Canadezen. Na een uur kwam iemand van de ondergrondse uit Apeldoorn vragen of hier de Duitsers weg waren. Even later reed een Canadees op een motor door het dorp. De mensen zwaaiden allemaal, maar hij zag niets en keek voor zich uit. Daarna kwam hij weerom. Hij was tot Epe geweest, maar daar waren de Duitsers nog. Ook verscheen een officier van het vooroorlogse Nederlandse leger, die hier in Vaassen ondergedoken was, met zijn Nederlandse uniform aan. Hij had een stuk of vijf Duitse soldaten krijgsgevangen gemaakt in de bossen, waar ze achtergebleven waren. Het waren oude kerels en ze lachten. Misschien waren ze blij dat de strijd voor hen afgelopen was. Ze werden in een vrachtwagen gezet, die ook weer voor de dag was gekomen. Vervolgens kwamen anderen aanzetten met een beruchte verrader, met een oranje muts op. Alle NSB'ers worden opgehaald en vastgehouden in een garage. En een volk dat er op de been was op het Marktplaatsje! We stonden boven op de posten met de kettingen, voor de kerk, en konden alles goed zien. We bleven allemaal op het dorp wachten op de komst van de Canadezen, maar ze kwamen niet.

Op een gegeven moment reed er weer een Canadees het dorp in. Bij Herberghe De Valk kreeg hij een glas 'groene' ranja te drinken. Pas na aandringen nam hij het aan, omdat hij het niet helemaal vertrouwde. Omdat hij werd gewaarschuwd niet naar Epe te gaan, draaide hij zich om en ging terug. Later zijn wij ook naar De Valk gegaan om ranja te drinken. Het was een warme, zonnige dag vol feest. Het was me een dag. Een uit duizenden.

DONDERDAG 19 APRIL 1945

Vanmorgen was er een geraas op het dorp. We zijn erheen gegaan. Toen zagen wij voor het eerst de Canadezen en Engelsen, die door Vaassen trokken. Allemaal tanks, die naar Harderwijk oprukten.

Op de Pico-bult hebben vandaag hele grote kanonnen van de Engelsen gestaan. Daar zou mee geschoten worden naar Harderwijk. Dat is niet meer gebeurd.

Vanmiddag zijn we naar Apeldoorn heen en weer gefietst. Over het kanaal was een baileybrug aangelegd. Daarover reden gevechtsklare Engelsen en Canadezen met tanks, jeeps en

*Bij de pastorie aan de Dorpsstraat in Vaassen
(indertijd gekregen van Peter Bervoetsf)*

vrachtwagens. Ze moesten naar het front. Ze gaven ons ronde, witte pepermunt met gaatjes en gooiden sigaretten naar ons. We hebben er wat opgevraagd en hebben die later aan vader gegeven. 's Avonds zijn we naar een huis aan de Industrieweg geweest om in de tuin naar de nieuwsberichten over de oorlog te luisteren. Er hing een luidspreker in de dennenbomen, waar we onder stonden. Daarbij werd een accu gebruikt, want wij hadden nog geen elektriciteit.

VRIJDAG 21 APRIL 1945

Er wordt eten van Engels fabricaat aangevoerd en gedistribueerd. We krijgen grote blikken met dikke biscuits, zakken met gedroogd eierpoeder en plakken chocola. Alle dagen komen veel tanks en jeeps achterlangs. Overdag zien we geen vliegmachines meer. 's Nachts komen nog wel bommenwerpers over, die naar Duitsland gaan. Deze week zijn we iedere avond naar het dorp gegaan om te kijken naar de krantenberichten die aangeplakt waren bij de sigarenwinkel.

Vanavond hebben we met twee Canadezen in een open jeep een ritje gemaakt. We reden de Kastanjelaan in, de Elspeterweg op. Waar de bomen door het opblazen omgevallen waren, draaiden we om. De Canadees zei: 'We going to home.' We kenden geen Engels, maar begrepen het wel. We hebben ook nog handtekeningen gevraagd van Engelse soldaten die in De Valk gelegerd zijn. Die bewaar ik voor later, als herinnering aan de bevrijding. In de dagen erna waren er steeds contacten met Engelsen en Canadezen. Enkelen van hen hebben hun persoonsgegevens ook nog in het dagboek gezet.

ZATERDAG 5 MEI 1945

Heel Nederland is nu vrij!! Vanavond was er een feestavond en een optocht. Van de zang hebben we meegelopen en gezongen in de muziektent op de ijsbaanwei.

ZONDAG 3 JUNI 1945

Er zijn hier op het voetbalveld allemaal Canadezen. Een heel tentenkamp staat er te zijn. Ze zijn hier om uit te rusten van de strijden om te wachten tot er boten beschikbaar zijn die hen terugbrengen naar Canada. De ouderen en getrouwdengaan het eerst. De oorlog is voorbij en alle soldaten worden gedemobiliseerd. De nog in Vaassen aanwezige Canadezen lopen zo'n beetje met hun ziel onder de arm. Ze gooien met ijzeren hoefijzers om een pin, die ze in de grond geslagen hebben. Ze willen zo graag naar huis, maar de boten zijn niet zo gauw weerom.

NOTEN

- 1) Voorbeelden daarvan zijn het dagboek van:
 - ♦ A.M. Schermers-Gooszen, deels gepubliceerd in *En de dorpsklok luidde weer* van Mathieu Quéré, 1995.
 - ♦ J. van 't Slot, deels gepubliceerd door J. Proper onder de titel '60 jaar geleden' in het *Vaassens Weekblad*, week 19, nr. 19 van 2005, en in *Ampt Epe*, nummers 151 t/m 153.
- 2) Het originele dagboek van Anna Rijken is mij ter inzage gegeven door Frans Schumacher.